

Horváth Zsuzsa

Női sorsok Budapest egyik munkáskerületében

A kutatás leírása

1992-ben Budapest egyik hagyományos munkáskerületében 30 asszonnal készítettünk interjút. Kérdéseink a család történetére, anyagi helyzetére, fogyasztási szokásaira, helyzetének megítélésére vonatkoztak.

Alanyainkat egy szélesebb körű, részben hasonló kérdéseket tartalmazó kérdőíves felvétel után választottuk ki. A kiválasztás egyik szempontja az alacsony családi összjövedelem volt, a másik pedig az, hogy különféle szerkezetű családok kerüljenek mintánkba.

A családok főbb jellemzői

A 30 asszony közül 4 egyedül él, 3 egyedül neveli gyerekeit, 6 házas-vagy élettársával él, 1 anyjával és felnőtt fiával, 16 pedig házas- vagy élettársal és gyerekeivel. Az utóbbiak közül 6 család cigány család.

A magyarországi cigányság létszámáról nincsenek pontos adatok, becslések szerint 400–500 ezren vannak (3–4,5%-a a lakosságnak). Napjainkig sem zárult le a vita arról, hogy etnikumnak kell-e őket tekinteni, vagy sem. Kemény (1976) vezette az eddigi legátfogóbb cigánykutatást. Megállapítása szerint, ha kultúrán az életforma egészét értjük, akkor Magyarországon nem beszélhetünk cigány kultúráról vagy szubkultúráról, hanem csak az alsó réteg szubkultúrájáról, amelybe a cigányság többsége is tartozik. Társadalmi integrálódottságuk ma is relatíve alacsony fokú. Ennek okát Rupp (1976) abban látja, hogy sosem rendelkeztek számottevő mennyiségű földdel vagy egyéb tőkével, tevékenységi terükből nagy mértékben hiányoztak azok az elemek, amelyek szükségessé és lehetővé tették volna létük bővített akkumulációját. E ténynek az életforma szempontjából alapvető szerepe van: a megélhetés pillanatnyi, esetleges, a jövő számára nem kamatoztatható lehetőségektől függ.

A hetvenes években megkezdődött, és ma is tart a cigányok tömeges migrációja a városokba, de mobilitásuk megrekedni látszik a szakképzetlen munkásrétegben. Szabó (1989) leírja, hogy ez a folyamat milyen ha-

tással volt a cigányok társadalmi megítélésére: „A harmincas évekbeli magyar társadalom számára a cigányok indiánok voltak (mint az akkori, nem a múlt századbeli Amerika számára), a viszony (a lenézés is) patriarchális volt. ... A hetvenes években éppen a cigányság kezdődő asszimilációja tette a patriarchális előítéleteket ellenséges előítéletté. Képletesen szólva a magyar cigánykérdés (most már kérdés) indiánkérdésből négerkérdéssé vált. A beilleszkedő cigányság lumpenként, szubkultúraként érzékelődik, amely megbontja a magyar társadalom integritását, a magyar társadalmat lumpenséggel fertőzi. Az etnikai előítéletek megszokott dinamikája szerint az a lumpenmentalitás, amely minden lumpennél (nemcsak a cigány származásúnál) fellelhető, valamiféle »cigány« viselkedésként jelenik meg a társadalom tudatában, s a cigányság szaporodása nemzeti veszedelemként.”

A városrész: Angyalföld

Kérdőíves felvételünk a városnak egy jellegzetes részén történt, és nemcsak a köztudatban, hanem a kérdezettek fejében is elég egységes kép van erről a városrészről.

Angyalföld „proli negyed”, ahol rossz minőségű lakások vannak, ahol szegényebb emberek laknak. Jelentős probléma a környéken az alkoholizmus és a közbiztonság. Este, sötétedés után nem ajánlatos az utcákon járkalni. Egyes utcák különösen rosszhírűek. Ugyanakkor kérdezetteink egyike sem került még veszélyhelyzetbe a környéken, csak mások megtámadásáról, más lakásokba történt betörésekről számoltak be. Több házban gond, hogy a kaput nem tudják zárva tartani, mert újra és újra tönkreteszik, de az nem derült ki, hogy a lakók vagy kívülállók.

Sok a kocsmá. Kérdezetteink úgy érzékelik, hogy a munkanélküliség növekedésével egyre több látogatójuk van, akik jóformán egész napjukat a kocsmákban töltik. Az alkohol az igazi kábítószer itt, drogfogyasztásról csak néhányan hallottak. Kérdezetteink véleménye szerint az alkoholizmusnak gazdasági oka van: a pénzhiány és a létbizonytalanság miatti elkeseredésükben isznak az emberek. A megkérdezett családok egyike sem számolt be arról, hogy nagyobb mértékben fogyasztana alkoholt, de kétharmadrészüket több-kevesebb rendszerességgel legalább sört vásárol. Elsősorban a férfiak isznak, de hat nő is elismerte, hogy rendszeresen fogyaszt alkoholt.

A kocsmák környékén gyülekező alkoholisták mellett a cigányok jelenléte zavarja leginkább az itt lakókat: mert összegyülekeznek nagy csoportokban az utcán, a házak udvarain, és hangoskodnak, veszekszenek. Másokat az irritál a cigányokban, hogy nem dolgoznak, mégis jól élnek, meg tudják venni a kólát, a jégkrémet a gyermekeiknek. Feltételezésük szerint a pénzt vagy törvénytelen úton szerzik, vagy segélyekből élnek.

A fenti negatív kép a környékről általános, kérdezetteink többsége mégis szeret itt lakni. Ennek okát kereshetjük abban, hogy a saját házuk lakóiról általában jobb a véleményük, mint a környékbeliokről. Minden házban többségben vannak az idős lakók. Szinte mindenütt vannak ve-

szekedések a háziállatok és a gyerekek miatt. Majdnem minden házban akad legalább egy renitens család, pl. egy alkoholista, aki rendszeresen feldúlja a ház nyugalmát. Ugyanakkor jelentős mértékű együttműködés van a lakók között: az egyedül élő idős, beteg emberekre odafigyelnek a többiek, be-benéznek hozzájuk, esetleg vásárolnak nekik, egymás gyerekeire vigyáznak, pénzt és élelmiszert kölcsönöznek egymásnak. Több házban akad egy-egy súlyos idegbeteg ember is. Figyelemreméltóan tolerálják őket, sokkal inkább, mint a házukban lakó cigánycsaládokat.

Az itt élők emberi kapcsolataival hiányoznak a szervezett közösségek, és a rendszeres baráti kapcsolatok is aránylag ritkák. A családok többsége jóformán csak budapesti rokonaival érintkezik. A vidéken élőkkel való kapcsolattartást nagyon megnehezítette, hogy az utazási költségek jelentősen megemelkedtek az utóbbi években. Néhány esetben a lakóhelyi közösség jelenti a legfontosabb (sőt, egyetlen) emberi kapcsolatot.

Az angyalföldiek

Bár kérdezetteink egyéni sorsa, attitűdjei és különösen anyagi helyzete, valamint perspektíváik jelentős különbségeket is mutatnak, mégis kijelenthetjük, hogy elegendő közös vonással rendelkeznek ahhoz, hogy egy kultúrába tartozóknak tekinthessük őket. Néhány családtól eltekintve alsó-közép réteggel jellemezhetők.

A 30 család közül 24 a Róbert krt. – Fáy utca – Béke út – Szt. László utca által meghatározott négyszögben lakik. Az ezen a területen kívüleső, de attól nem messze lakó családok inkább – de nem feltétlenül – lakáshelyzetükben és általános anyagi helyzetükben térnek el, mint egyéni sorsukban. Néhány fiatal családnál feltételezhetjük, hogy jelenlegi körülményeik javulni fognak, és mai helyzetük átmenetinek tekinthető az életükben.

A többi családtól leginkább a cigány családok térnek el: erőteljes asszimilációs törekvések mellett is különböznek életmódjukban és életfelfogásukban.

Párkapcsolatok

Az élettörténetek részletesebb elemzése előtt is látszik, hogy a párkapcsolatok minősége jellemző kérdezetteinkre. A 30 család közül 8-ban a nő társ nélküli. A 22 párból csak 12 a házaspár, 10 élettársi viszonyban élő pár.

A nyugat-európai helyzettel összehasonlítva Magyarországon kevésbé elterjedt a házasságkötés nélküli együttélés, de nálunk is emelkedő tendenciát mutat. Cseh-Szombathy (1990) megállapítja, hogy mivel a házasi állapotúak előnyben voltak az együttélőkkel szemben a lakáshoz, a lakáskölcsönhöz jutásnál, sokan ezek megszerzése érdekében kötöttek

házasságot. Ugyanakkor éppen, mert a lakáshoz jutásnál a gyerekeket egyedül nevelők is előnyhöz jutottak, látszat-válásokra is sor került. Ugyancsak gazdasági természetű motivációk hozhatók fel a létre nem jövő házasságoknál: néhány éve még házaspár nem rendelkezhetett egyetlen több lakással (tehát ha mindkét félnek volt lakása, nem házasodtak össze), néhány éve még az özvegyek elveszítették nyugdíjkiegészítésüket az újabb házasságkötéskor. A gyerekeket egyedül nevelő nők újránházassodása ellen hat, hogy így könnyebben jutnak lakáshoz (ha az élettárs nincs bejelentve a lakásba), és mint egykeresős családnak, több esélyük van a segélyek megszerzésére.

A társadalmi környezet elsősorban az alsó és a felső rétegekben tolerálja a házasságkötés nélküli együttélést. Az intézmények devianciaként kezelik. Sok iskolában eleve veszélyeztetett helyzetűnek tartják (és így az önkormányzat gyámügyi osztályán nyilvántartják) azt a gyereket, akinek az anyja nem az élettársa nevét viseli.

Az élettörténetek végigtekintéséből kitűnt, hogy a párkapcsolatok problémái végigkísérték kérdezetteink életét. A 30 családban 54 felnőtt közül 33 legalább egyszer elvált már, vagy tartósan külön élt a házastársától, vagy élettársi kapcsolatban élt korábban. Így a jelenlegi özvegyek egy része is második házasságában lett özvegy, és a házasok egy része is második házasságában él.

A családok anyagi és társadalmi helyzetének javulására a legtöbb esetben negatívan hat a párváltás. Egyrészt, mert ez azt jelenti, hogy legalább átmenetileg legfeljebb egy kereső van a családban. Másrészt, mert a családvédelmi törvény kötelezi a házasságukat felbontó feleket a vagyonegosztásra. Mivel a családok túlnyomó többségénél a vagyonegesebb része a lakás, a lakás megosztása rendszerint azt eredményezi, hogy a válással mindkét fél lakáshelyzete romlik. Az utóbbi években ez gyakran azt jelenti, hogy – különösen gyerekes házaspár válásakor – a férj hajléktalanná válik. Ugyancsak az elvált férj további lehetőségeit nehezíti a gyerektartás fizetése, ami egy gyerek után a jövedelem 20%-a, két gyerek után pedig 40%-a.

Természetesen alaposabban vizsgáltam azt a nyolc családot is, ahol nem derült ki párváltás. Egy esetben még feltételezhetjük, hogy volt párváltás a férfinél, csak ez nem derült ki. (Az valószínűsíti, hogy a házaspár cigány, ahol a férj 9 évvel idősebb feleségénél, és amikor összeketültek, már 24 éves volt. Márpedig tudjuk, hogy a cigányoknál az első párkapcsolat már 14–18 éves korban létrejön.) Két esetben a házastársak nagyon fiatalok, 21–24 év közöttiek, fiatal házasok.

Hosszabb ideje fennálló házasságban él három pár. Mindegyik esetben csak relatíve kedvezőtlen jelenlegi helyzetről beszélhetünk, és minden esélyük megvan rá, hogy ebből kijussanak. Ezek a feleségek a legambiciózusabbak az összes nő közül, és ők vannak a legerősebb pozícióban férjükkel szemben.

Két idős család esetében nem sikerült kielégítő magyarázatot találni arra, mi akadályozta meg őket abban, hogy javítsanak helyzetükön: két keresővel, egy, illetve két gyereket neveltek fel, és nagyon nehéz anyagi

helyzetben élnek. Élettörténetükben egyetlen közös pont van, amely ugyanakkor az összes többi családtól megkülönbözteti őket: mindkét nőnek még kisgyerekkorában meghalt az anyja (és nem volt olyan családtag, aki helyettesítette volna). Ez a különbség figyelemre méltó, de nem tekinthetjük elégséges magyarázatnak.

Családi mobilitási görbék

Kérdezetteink alapvetően lefelé mobil vagy pedig lényegében immobil családok képviselői. Az egyetlen *feléle mobilitást* mutató kérdezettünk életútja sem tekinthető sikertörténetnek.

H.: 45 éves nő. Családja az ország nyugati széléről származik. Apjának 10 élő testvére van, szegény családban nőtt fel. Életében a korszakra jellemző felemelkedési kísérlet: rendőr (1948-tól), majd karhatalmista. A karrier derékba tört, mert utána építőipari segédmunkás mindvégig. H. gimnáziumot végzett, és másodszorra sikerült a felvételi a budapesti orvosi egyetemre. Két év után abbahagyta. Hazament, és segédmunkás-ként dolgozott néhány hónapig. Majd feljött Budapestre, és munka mellett főiskolai diplomát szerzett. Ma egy számítógépes informatikai osztály vezetője. 32 évesen ment férjhez egy nála 8 évvel fiatalabb, szakmunkás-képzőt végzett, fizikai beosztásban lévő munkatársához. Apósa hivatásos katonatiszt, anyósa BM polgári alkalmazott. Anyagilag elég erősen támogatják őket. Vállalati tulajdonú lakásban laknak. Egy gyerekük van. A férj ebben az évben infarktust kapott, és elveszítette a munkahelyét. Most munkanélküli segélyen van, és leszázalékolására vár.

Lefelé mobil családtörténetekben jóval nagyobb a választék. S.: 72 éves nő. A nagyszülők gazdagok voltak, tönkrementek 1930-ban. Az apa jogi egyetemet végzett, de mivel elvesztette hallását, pályamódosításra kényszerült, fordító és sokszorosító irodát nyitott. S. 1938-ban érettségizett, a zsidókat érintő *numerus clausus* miatt nem tanulhatott tovább. Apja irodájában kezdett dolgozni. Az apa 1942-ben meghalt. A német megszálláskor elvették az irodát, és S-t anyjával együtt deportálták. Mindketten túléltek a lágert, de anyja a hazafelé úton meghalt. S. férjhez ment egy budapesti szakmunkáshoz. Értelmiségi származása miatt csak nehéz fizikai munkát végezhetett évekig. A politikai enyhülés tette lehetővé, hogy meósként dolgozhasson. 4 gyereket szült, és volt 5 abortusza. A terhességtől való állandó rettegésnek nagy szerepe volt abban, hogy házassága megromlott. Férje elhagyta egy másik nő kedvéért. A válás körüli érzelmi megrázkódtatásban látja annak okát, hogy fia 16 évesen öngyilkos lett. Három lánya 8 általánost és gyors- és gépiró iskolát végzett. Mindegyik szakmunkáshoz ment feleségül, és mindegyik elvált. Az egyik újra férjhez ment, egy osztrák-magyar közös vállalat vezetőjéhez. Legkisebb lánya skizofrén, ennek terhét kérdezettünk viseli. Anyagilag támogatja, naponta főz a lányára. A másik két lánya nem tart kapcsolatot evvel a beteg testvérral, és éppen ezért anyjukkal is laza a kapcsolatuk. Időnként postán küldenek neki pénzt. S. közel 40 éve lakik jelenlegi

lakásában, amely egy egyszobás, komfortnélküli, vizes lakás. A létminimum alatt él, jóformán mindent megtagadva magától. Életszínvonalát mutatja, hogy már csak napi két cigarettát engedhet meg magának, egyszerűen csak félig szívja, hogy négyszer gyújthasson rá. Télen nadrágot hord, hogy ne kelljen harisnyát vennie. A televíziója és a hűtőszekrénye elromlott, nem tud újat venni. Intelligens nő, szenvedélyes olvasó (több nyelven), de könyvre már nem telik. Mai életstratégiája a túlélés, lehetőleg nyugalomban, bár minden terhet felvállalva.

Egy érdekes és ugyancsak jellemző családtörténet: N., 56 éves nő. Módos nagyszülők, egy nagyapa kivándorolt dolgozni Amerikába, majd hazatért, egy nagyanya szülésznő. Az apa szakmát is tanult, az örökölt földekhez vásároltak még. És akkor bejött a téesz, elvettek mindent. A négy gyerekből csak a két fiatalabb tanult (N. a második), a harmadik érettségizett, a negyedik tanárnő lett. N. pesti betanított munkáshoz ment férjhez. Egy lányuk született, néhány év után elváltak. N. nyugdíjazásáig betanított munkásként dolgozott. A második férje 13 évvel idősebb nála, nyugdíjazásáig szakmunkás volt. Mellette javult az anyagi helyzete, különösen amíg mindketten dolgoztak. Pl. külföldre is tudtak utazni. A nyugdíjas évekre nagyobb pénzmegtakarítással készültek fel. Férje súlyos beteg, három infarktusa volt. N. özvegyen nagyon nehezen fog megélni alacsony nyugdíjából. Lánya érettségizett, és Hollandiába ment férjhez. A család számára ez az újrafelemelkedés.

M.: 27 éves nő. Mindkét szülő intragenerációs mobil, ambiciózus emberek. Anyja és apja testvéreinek többsége is ilyen. M. a gimnáziumban nagyon jó tanuló volt, a szülei továbbtanulásra szánták. (Gyerekként vittek külföldi utakra.) Ezért rossz szemmel nézték a (jól kereső) szakmunkás udvarlót. M. sikertelenül felvételizett főiskolára, majd férjhez ment, és 20 éves volt, amikor egyetlen gyerekük megszületett. Félbehagyta a közben levelezőn megkezdett főiskolát. Ma már tudja, hogy tanulnia kellett volna, de már csak a gyerekekben akarja behozni ezt a mulasztást. A mélypont az volt, amikor évekig házmester volt (ezt megalázónak tartotta). M-ék eddigi ambíciója az anyagi gyarapodás. Néhány éve megpróbáltak vállalkozással: élelmiszerboltot akartak nyitni, de már az induláskor olyan akadályokba ütköztek, hogy feladták a tervet. M. titkárnőként dolgozik, férje tercier szakmában.

Z.: 29 éves nő. Anyai nagyszülei jómódú békési középparasztok (több tízhold, cséplőgép) voltak. Anyja a hat gyerekből az ötödik, 1935-ben született. (Bár erről nem esik szó az interjúban, de kiszámítható, hogy éppen 1949-ben fejezte be az általános iskolát, amikor a családot csaknem biztosan kulákká nyilvánították.) Anyja négyszer ment férjhez, és vált el, összesen hat gyereke van. A gyerekeket évekig a nagymama nevelte falun, míg az anya Budapesten dolgozott. Anyja többször költözött, föl Budapestre és vissza Békésbe, foglalkozása ennek megfelelően változott mezőgazdasági és egyéb szakképzetlen fizikai munkák között. Most a falujában lakik, már nyugdíjas, mellette mezőgazdasági kistermelő. (Feltételezhetően hosszabb ideje alkoholistá.) Z. párkapcsolataiban követi az anyai mintát: kétszer vált el, harmadik élettársával él. Két apától három

gyereke van. Számos apró jele van annak, hogy anyai szerepét rosszul látja el. Többször kezelték idegosztályon, állítása szerint kb. 14 éves kora óta szed nyugtatókat. Számítalan rossz döntést hozott eddigi életében.

Néhány példa az *immobil* családok közül. T. 26 éves nő. Nagyapja is, apja is budapesti szakmunkás. Anyja az ország keleti széléről került Pestre, betanított munkás. Bátyja szakmunkás. T. a szakmunkásképzőt félbehagyta, amikor egy alkalmi kapcsolatból terhes lett. A negyedik hónapban volt, amikor észrevette a terhességet. A gyerek apja a szülés után disszidált. T. a szüleivel lakott, míg jelenlegi élettársához nem költözött hat évvel ezelőtt. Korábban kézbesítő volt, ötéve háztakarító. Élettársának anyja elvált, egyedül nevelt fel 4 gyereket, portás. Az élettárs szakmunkásképzőt végzett, más szakmában betanítottként dolgozik, 33 éves. Elvált, mivel a felesége nem gondozta a gyereket, ő ezután egyedül nevelte gyerekeit. (A gyerekek másfél évesek voltak, amikor összekerekültek T.-vel.) Elég alacsony bérekből élnek, nincsen jelentősebb családi segítségük. Nagyon takarékosak a fogyasztásban, a gazdálkodásban. A tartós cikkekből mindenük megvan. A nagy probléma a lakás, amely komfortos, de mindössze egyszobás, ebben élnek négyen.

I.: 24 éves nő. Amikor pár napos volt, apja öngyilkos lett, mert rákos volt. Anyja Tolnából származik, 8 gyerekes szegény családból. Sokfelé lakott, munkahelyei tehenészettől a vendéglátóiparig változtak. Másodszor is férjhez ment, egy szakmunkáshoz. Néhány éve leszálalkolt, keringési elégtelenséggel, gyomorfekéllyel. I-t néhány hónapos korától a nagyszülei nevelték Tolnában. 5 éves korától lakott anyjáékkal egy Budapest közeli városban. Budapesten végezte az ápolónői szakiskolát. Közben kollégiumban, majd nővérszálláson lakott. Hamarosan összeköltözött, később össze is házasodott jelenlegi férjével. 4 évig az anyóséknál laktak. A férje apja (eredetileg szakmunkás) fűtő az egyik színházban, anyja bérelszámoló, de mellette takarít is. A férj szakmunkás, ez év januárjától munkanélküli, segélyt kap. Rendszeres alkalmi munkát végez a szakmájában, és feltételezhetően jól keres. Egy gyerekük van. I. gyesen van. Nagyon tudatosan élnek, a gyereket tervezték, előre takarékoskodtak (I. veszélyeztetett terhesként bedolgozást végzett), és mire megkapták a lakást, megvolt a berendezés nagy része. Megtakarított pénzükből komfortosították a lakást. Anyagilag kényelmesen élnek, nagyon sok segítséget kapnak mindkét oldalról a szüleiktől. „*Tulajdonképpen megvan mindenem, de gazdag nem vagyok.*” – mondja I. Ők talán anyagi értelemben mobilak, mert bár nyilván nem szárnyalták túl a szülői generációt, de életkorban előbb érték el azt a szintet, amit ők.

Mint ezekből a sorsokból is látható, a családok mobilitási görbéjére erősen hatott a történelem. Alig akad olyan család, amelyet ne érintett volna az alábbiak valamelyike: a trianoni békeszerződés (Erdély elcsatolása), a zsidóüldözés, a II. világháború, a hadifogság, az orosz megszállás, a németek kitelepítése, a proletárdiktatúra kulák- és értelmiségi üldözése, a téeszésítés, az 1956-os forradalom.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden elrontott életnek közvetlen társadalmi-történelmi oka van. Több esetben rosszul meghozott

egyéni döntések, vagy az egyénen kívülálló, számára inkább természeti csapásként megélt események látszanak döntőnek. Ide tartoznak az elrontott párkapcsolatok. Ezek nemcsak kérdezetteink többségének egyéni életére jellemzőek, hanem szüleik és testvéreik életére is. A szülők válása nem feltétlenül hat a gyerek életútjára. Kérdezetteink között azonban több is akadt, aki tanulmányai félbehagyását evvel indokolta (mind lelki, mind anyagi vonatkozásban előfordult). Két esetben a szülők válásának következménye volt, hogy a kérdezett nagyon fiatalon elköltözött otthonról albérletbe. Az iskola elhagyásának oka, ugyancsak több kérdezettünknel, a nem tervezett terhesség volt. Több házasság megkötését sietette „véletlen” terhesség. A családokban bekövetkezett halálesethez vagy munkaképtelenséghez vezető betegségek között szerepelt tüdőbaj, rák, infarktus, érszűkület. Két családban azonos betegség okozta a család több, különböző generációhoz tartozó tagjának halálát.

A cigány családok mobilitási görbéje még annyira sem emelkedő, mint a többi családé.

A. 32 éves. Nagyszülei és anyja analfabéták, apja hat osztályt végzett. A szülők építőipari segéd munkásként dolgoztak Budapesten, munkásszállón laktak. Ma nyugdíjasok, és a falujukban élnek. Öt gyerekük a faluban nőtt fel, az idősebb gyerekek gondozták a kisebbeket. A hét osztályt végzett el, 15 éves korában jött fel Budapestre dolgozni. Segéd munkás volt. Közel két éve, rövid megszakítással, munkanélküli. Két apától három gyereket szült, mindhárom születési súlya kicsi volt. Élettársa építőipari munkákból szerzi jövedelmét; állandó gondozás alatt álló idegbeteg. Bevallott jövedelmük túlnyomó részét az önkormányzati segélyek és az állami juttatások teszik ki. A családot a SZETA, a Vöröskereszt és egy cigányszervezet is segíti, különféle módokon. Fogyasztásuk és háztartásuk felszereltsége alapján anyagi helyzetük egyike a legjobbaknak a 30 család közül. A legnagyobb gyerek 14 éves, ágybavizelő, több osztályt ismételnie kellett, aligha fogja befejezni az általános iskolát. A másik gyerek 8 éves, ebben az évben kezd el iskolába járni, kiségitőbe. A legkisebb 6 éves, óvodás. A azt állítja, hogy jelenlegi – egyszobás – lakásukat a főbérlőtől bérlik.

Relatív felfelé mobilnak tekinthetjük A-t, hiszen iskolai végzettsége magasabb szüleiénél, neki talán sikerül városi lakossá válnia, és anyagi életszínvonaluk jó. Ez az emelkedés azonban kevés ahhoz, hogy saját rétegénél feljebb jusson, és a következő generáció számára akár a relatív felemelkedésnek esélyt adjon.

Városiasodás – a családok földrajzi mobilitása

A kérdezettek felmenőinek túlnyomó része, és a kérdezetteknek is a többsége vidéken született. Ha azonban a Budapesten töltött évek számát nézzük, a kérdezettek kétharmada mindenképpen városiaknak tekinthető, legalább egy évtizede a fővárosban él. Ha vannak is vidéki rokonaik, nincsen velük túlságosan szoros kapcsolatuk.

A városivá válás folyamata nagyon lényeges eltérést mutat a cigány és a nem-cigány családoknál. Nézzük előbb az utóbbiakat.

Négy olyan család van, amely tíz éven belül került Budapestre az ország távolabbi vidékeiről. E családok tagjai felnőtt életük egy részét is vidéken élték. A szülők vidéken laknak, de csak két család tart intenzív kapcsolatot a vidéken maradottakkal. Élelmiszert kapnak rendszeresen, gyerekeik a nagyszülőknél nyaralnak, besegítenek az élelmiszerkereskedésbe, vagy legalább nyaralni lejárnak. A másik két család – különböző okokból – drasztikus szakításra kényszerült tágabb családjával. A négy család közül csak egy próbálkozott meg visszaköltözéssel (M-ék, akik vállalkozásba akartak kezdeni), és ez a kísérlet is mindössze néhány hétig tartott. A négy család egyikénél sem fedeztem fel a vidéki életforma jeleit.

A hat cigány család közül öt tíz évnél rövidebb ideje lakik folyamatosan Budapesten. Kettő közülük a 70-es évek végén jött fel először. Az első felköltözést a munkavállalás motiválta, és utána több ízben is újra vidékre (nem feltétlenül haza), majd visszaköltöztek. Testvéreik hasonlóképpen. Az asszonyok gyerekeiket részben otthon születték, a gyes idejét otthon töltötték.

Feltételezhetnénk, hogy a visszaköltözéseket az asszonyok és anyjuk közötti tradicionálisabb (és a férjhez vagy élettársához fűződőnél erősebb) kapcsolat motiválja. Ám valószínűleg nem erről van szó, mert olyan családok is leköltöztek, amelyek közvetlen felmenői már nem éltek vidéken.

Matern (1990) úgy látja, hogy az időben elhúzódó végleges városi letelepedés az elszakadás-megkapaszkodás tétovaságát mutatja. A cigányokra hagyományosan jellemző a nagyfokú földrajzi mobilitás. Ambrus (1988) általában is a stabilitás hiányában jelöli meg a szegény életforma sajátosságát. Az elemi életfeltételeket mindig egyik napról a másikra kell megteremtíteniük, ezért nem alakulnak ki azok a stratégiák, amelyekkel erőforrásaikat egy távoli cél megvalósítására összpontosíthatnák. Véleményem szerint a kérdezett cigány családok le-fől költözéseit az is motiválta, hogy számukra a megélhetés (anyagi értelemben) – a munkahely-lehetőségek jóval kisebb mennyisége ellenére is – könnyebbnek tűnik vidéken. Legalábbis a városból nézve.

A kisgyerek átmeneti elhelyezése a vidéken maradt szülőnél–nagyszülőnél, különösen a korábbi évtizedekben alighanem a cigányoknál szélesebb körben elterjedt szokás volt. A 30 család közül 10-ben került erre sor. Felerészben a kérdezett nők mint anyák adták haza a gyereket szüleikhez, fele részben a kérdezetteket mint gyerekeket helyezték el annak idején nagyszüleiknél. Ezekben a családokban a gyerekelhelyezések legkorábbi időszaka az 50-es évek. A 80-as években már csak cigány családoknál fordult elő.

Motivációja leggyakrabban az volt, hogy az anya már Budapesten dolgozott, de vagy nem volt még önálló lakása, vagy csak több műszakban tudott dolgozni, és nem tudta megoldani a gyerek ellátását. Néhány esetben az új párkapcsolat miatt helyezték el a gyereket a nagyszülőknél.

Munka

A családok 54 felnőtt tagja közül – az utolsó munkaviszony alapján – 28 szakképzetlen fizikai foglalkozású. Az arány a nőknél 65%, a férfiaknál 35%.

A jövedelmi viszonyokat azonban alapvetően a foglalkoztatottság határozza meg. A 30 család közül mindössze 6-ban van két kereső. Egy kereső van 12 családban. Csak nyugdíjas vagy gyesen lévő van 8 családban. A további négy családban: nyugdíjas és munkanélküli, gyesen lévő és munkanélküli (2), illetve csak munkanélküli van. Az 54 felnőtt közül 24 kereső, 13 nyugdíjas, 6 gyesen van, 11 munkanélküli (az aktív korúak 27%-a).

A munkanélküliek aránya jóval magasabb a budapesti átlagnál. 11 családban van egy-egy munkanélküli: 6 férfi és 5 nő. Közülük 8 segélyt kap, 2 nem kívánt élni evvel a lehetőséggel, egy pedig nem jogosult rá, mert már 4 éve nincsen munkaviszonya. A 11 munkanélküli közül 8-ról derült ki, hogy alkalmi munkával szerez jövedelmet, köztük az a három is, aki nem kap segélyt.

Kevés esetben sikerült teljesen egyértelműen tisztázni a munkanélkülivé válás körülményeit, és arról is kevés az információ, hogy milyen erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy újra elhelyezkedjenek. Néhány esetben azonban világos, hogy ezt a helyzetet maguk választották.

O. 37 éves elvált nő, két gyerekkel. Szakképzett maguk választották. O. 37 éves elvált nő, két gyerekkel. Szakképzett maguk választották. Két éve megszűnt a vállalat, ahol dolgozott. Jelentkezett a munkaerőnyilvántartóban. Kapott néhány munkahely-ajánlatot, de ezeket nem tartotta megfelelőnek, mert messze voltak. Elunta a sok várakozást a hivatalban, és nem ment el többet. Ezért nem is kapott segélyt. A kérdőívbe nem volt hajlandó bediktálni, de elárulta, hogy bedolgozóként varr otthon, a keresete 20 000 forint – és nem adózik utána. Ha elhelyezkedne, aligha tudna ennyit keresni.

R. 30 éves nő. Férjével és két iskolás gyerekével él. Ebben az évben megszűnt a vállalat, ahol gondnokként dolgozott. Munkanélküli segélyt kap, mellette hétvégeken alkalmi munkát vállal. Ezt korábban is csinálta munka mellett. Hétközben háztartásbeli. A közeljövő terveiről beszélve így fogalmaz: „előbb-utóbb nekem is el kell mennem dolgozni”. Amíg a munkanélküli segély összege elég magas, nem éri meg elmenni dolgozni.

H. 37 éves nős férfi, egy gyereke van. Az év elején infarktuson esett át, nem volt súlyos. Hamarosan elveszítette az állását. Anyagbeszerző volt egy szállítási vállalatnál. (Felesége ugyanítt osztályvezető.) Jelenleg munkanélküli segélyt kap, nem keres másik állást, leszázalékolására vár. Otthon ő vezeti a háztartást. H. az egyetlen férfi munkanélküli, akiről nem derült ki, hogy alkalmi munkát végez. Felesége jól keres, mindketőjük családja segíti őket. Számukra ez átmeneti helyzet.

Egyetlen munkanélkülinél sem tapasztaltunk kétségbeesést, elkeseredettséget a családban a munkanélküliség miatt. Az alkalmi munkával szerzett jövedelmek nagyságáról (kivéve O-t) nem sikerült információt szerezni, ezért azt nem tudjuk eldönteni, hogy anyagilag előnyösebb hely-

zetben vannak-e ahhoz képest, mint amikor munkaviszonyban voltak. Mindenesetre a 11 érintett család közül csak egy tartozik az öt legszegényebb közé (lásd alább a „szegény-spórolós” gazdálkodási típust). Közülük a legrosszabb körülmények között az a család él, ahol két alacsony nyugdíjas mellett van egy munkanélküli. Ez a 44 éves férfi végez ugyan alkalmi munkát, de napjai egy része azzal telik, hogy beteges anyját és nagyanyját segíti a háztartási munkában. Munkanélküli segélyt nem igényelt.

A főállású munkaviszony helyett az alkalmi munka választása több esetben egyszerűen munkahelyváltást jelent. A munkanélküliek egy része folyamatos foglalkoztatásban dolgozik, biztos, adómentes jövedelmük van. Férfiak esetében pozitív oldala az illegális munkának, hogy nem lehet belőle letiltani a gyerektartást. Ezt a motívumot egyik férfi kérdezettünk sem említette, viszont két olyan asszony igen, aki emiatt nem jut hozzá a gyerektartáshoz.

A munkanélküli nők nagyjából úgy tekintik a munkanélküli segélyt, mint a gyest: kevés, de ha jár, több, mint a semmi. A segély folyamatos csökkenése nem ösztönzi elhelyezkedésre őket. A szakképzetlen, gyerekes nők gyakran szívesebben választanák a háztartásbeli szerepét, mint a nehéz fizikai munkával megszerezhető, rendkívül alacsony bért. A minimális segély összege majdnem annyi, mint a gyest.

Külön érdemes foglalkozni a nők foglalkoztatottságával. A 30 nő közül 8 öregkori nyugdíjas, 6 gyesen van. Helyzetüket meghatározza saját, illetve gyerekük életkora. A további 16 nő közül 11 munkaviszonyban van, 5 pedig munkanélküli.

A női munkavállalást alapvetően befolyásoló tényezőnek látszik az, hogy van-e gyereke a nőnek, vagy nincs. Másodsorban hat rá a képzettség.

A 16 nő közül mindössze 6 dolgozik normál munkarendben. Közülük 3 gyerektelen. A 13 nem gyesen lévő gyerekes közül viszont mindössze 3 dolgozik normál munkarendben, ketten szellemi, egy fizikai munkakörben. Mindháromnak egy gyereke van. A többi gyerekes közül 4 részmunkaidőben dolgozik, 5 munkanélküli. Egy nő a kérdőív idején táppénzen volt, az interjúkor fizetés nélküli szabadságon.

A kvalifikálatlan gyerekes nőknél a munka megválasztásakor a keresetnél fontosabb szempont a kellő mennyiségű szabadidő. Azt várnánk, hogy erre a szabadidőre a gyerekek miatt van szükségük. A családi munkamegosztásra, a napirendre vonatkozó kérdések és egyéb információk alapján azonban úgy látszik, hogy a munkaidő lerövidítésével nyert időt nagyon kis mértékben fordítják közvetlenül a gyerekekre.

Az otthon töltött idejük jelentős részben háztartási munkával telik. A csökkentett munkaidőt nem az teszi szükségessé, hogy a gyerekeket hozni-vinni kell az óvodába, iskolába. A gyerekek többsége iskolás, közeli iskolákba, egyedül járnak. (Néhány családban az apa viszi őket.) Mindössze 3 anya említette, hogy otthon tanul gyerekeivel. A legérdekesebb, hogy valamennyi iskolásgyerek napközis, és az óvodáskorúak teljes napjukat az óvodában töltik. Még azokban a családokban is, ahol az anya

egész nap otthon tartózkodik, és naponta főz. A gyesen lévők és munkanélküliek mellett ezt a részmunkaidősök egy része is megtehetné.

Míg a korábbi generációkban az otthon tartózkodó anya lehetővé tette, hogy a gyerekek is több időt tölthessenek otthon, és az óvodát, de különösen a napközit rossz kényszermegoldásnak tartották a gyerekek számára, ma ez láthatólag fel sem merül. Úgy tekintik, hogy a gyerek normális életrendje, hogy az otthon töltött 3 év után óvodába megy, majd az iskola természetes velejárója a napközi.

H. Sas (1984) szerint a szakképzetlen fizikai munkakörökben dolgozó, immobil nők kényszerként fogják fel foglalkoztatottságukat. Szüksége van a családnak erre az alacsony jövedelemre is, mert a béreket olyan alacsony szinten állapították meg, hogy egy keresetből nem lehet fenntartani egy családot. Ugyanakkor ezek a munkák kevés örömet okoznak, és mellette a háztartási munkák terhe sem enyhült. Sőt, a férfiak mellékes munkái időben is lehetetlenné tették, hogy segítsenek a háztartási munkákban, hétköznap és hétvégeken is dolgoznak. Amikor hazakerülnek, fizikailag teljesen kimerültek.

A szakképzetlen nők rétege erősen vonzódik a háztartásbeli státuszhoz. Véleményem szerint ennek a törekvésnek különféle útjai a gyed és a gyes, a burkolt vagy nyílt részmunkaidős foglalkoztatottság, az ebben a rétegben oly gyakori (kérdzetteinknél nem volt rá példa) leszázalékoltatás, és újabban a munkanélküliség vállalása. Más kérdés, hogy alighanem illuzórikus kép él ezekben a nőkben a háztartásbeli státuszáról.

Annak okát, hogy ebbe a szerepbe nem nagyon találnak vissza, abban látom, hogy az utóbbi évtizedekben többször változott a nőekkel szemben támasztott, nem egyszer ideologikus keretben megfogalmazott igény. Az extenzív iparosítás időszakában emancipációt ígértek a dolgozó nőknek. Amikor kiderült, hogy túl kevés gyerek születik, és túl sok a válás, akkor újra a hagyományos női szerepek elvárása került előtérbe. A mai családanyák azonban az előbbi időszakban születtek, gyerekként alig találkozhattak anyjukkal, a bölcsődében vagy a nagymamánál nevelkedtek. Falussy (1990) felhívja rá a figyelmet, hogy különösen a társadalom hátrányos helyzetű rétegében a nők teljes körű foglalkoztatottsága következtében kiveszõben vannak azok a követhető minták, amelyek nélkülözhetetlenek a család biztonságos működéséhez, a háztartás szervezetségéhez, fontos hagyományok őrzéséhez, átadásához, a gyerekek elvárható gondozásához, neveléséhez.

Lakás

A lakáskérdés általában központi jelentőségű a magyar családok életében.

A lakáshoz jutás költségeit a háború utáni új bérrendszer kialakításakor nem építették be a bérekbe. A lakáshoz juttatást a kommunista állam magára vállalta, de ezt a feladatot elsősorban gazdasági okokból egyre kevésbé volt képes ellátni. A lakásépítésből az állam fokozatosan kivo-

nult, 1986-ban a lakásoknak már 90%-a magánerebből épült. Az állami lakáselosztás keretei olyannyira beszűkültek, hogy a fővárosban 4–10 év a várakozási idő azon átlagos családok számára is, amelyeknek igényjogosultságát az önkormányzat elismeri. A béreket azonban soha nem emelték e változás ellensúlyozására. A lakásárak és a hitelkamatok időközben az inflációval emelkedtek, de korábban is eleve reménytelen volt egy széles réteg számára, hogy lakást vásároljon.

A 30 család közül kettőnek nincsen önálló lakása: az egyik szülővel él egy lakásban, a másik magánszemélytől bérel a lakást. Két olyan család van, amelyik saját tulajdonú lakásban él, ezekhez vásárlással jutottak. A többiek állami tulajdonú vagy szolgálati lakásokban laknak.

A lakástörténetek némi különbséget mutatnak a cigány és a nem-cigány családok között. A cigányoknál a tipikus fővárosi lakásszerzési út első állomása a munkásszálló, jóval ritkábban a rokonság. A második lépés az albérlet és az utóbbi években az önkényes lakásfoglalás. Ez után következik az első állami tulajdonú lakás, amely rendszerint szükséglakás, majd a végleges lakás kiutalása. (Ezt aztán esetleg elcserélik egy kisebbre és rosszabb minőségűre, mert nem tudják fenntartani.)

A nem-cigány családoknál a kiinduló pont a rokonok vagy az albérlet. A legkedvezőbb út rokonoktól (valamelyik fél szülei) közvetlenül saját lakásba vezet. Ez azért is kedvező, mert az együttélés ideje alatt, a megosztott vagy akár elengedett rezsi költség mellett a fiatal család képes megfelelő összeget megtakarítani az önálló háztartás megalapozásához. Az albérletből gyakran nehezebb eljutni az első saját lakásig. A következő lépés vagy eltartási szerződés, ami többnyire pénzigényes megoldás), vagy házmesterség vállalásával szolgálati lakás, amelyet követhet még egy állomás: a szükséglakás.

Az állami lakásokhoz a többség kiutalással jutott hozzá. Mindössze két család örökölte, másik kettő pedig eltartási szerződéssel (ami kb. a vétellel egyenértékű) szerezte meg.

Lényegesen megkönnyíti a lakáshoz jutást, ha legalább az egyik fél már gyerekként Budapesten élt. A lakáshozjutás akkor a legnehezebb, ha mindketten már felnőttként jöttek fel dolgozni.

Mint láttuk, Angyalföldön jellemzően rosszak a lakáskörülmények. A 30 családból 22-öt tekinthetünk igazán rossz lakáskörülményűnek. Három szempontot vettem figyelembe a lakáshelyzet minősítésekor: vizes és egészségtelen a lakás, komfort nélküli, túl sokan laknak benne. Természetesen néhány esetben mindhárom jellemző a lakásra. Az okok, amelyek miatt nem tudtak eddig jobb körülmények közé kerülni, a következő típusokba sorolják a kérdezetteket:

1. Három esetben ez az *első önálló* lakásuk, ahol legfeljebb három éve laknak. Korábban szüleikkel együtt vagy albérletben laktak. A 3 család mindegyike fiatal, kiutalással jutott a lakásához. Mindhárom család jelentős pénzt fordított a lakás komfortosítására vagy legalább korszerűsítésére. Számukra ez egy átmeneti helyzet.

2. Ez az *első budapesti* lakásuk. Öt család tartozik ide, közülük egy Erdélyből, négy vidékről került Budapestre. A lakáshoz jutás módja vál-

tozatosabb: kiutalás, eltartási szerződés, öröklés, szolgálati lakás. Az ide tartozók közül két család lumpennek tekinthető, ők 4, illetve 6 éve élnek jelenlegi lakásukban. A másik három család viszont mindössze egy-két éve, és feltételezhető róluk, hogy idővel jobbra fogják cserélni a lakást.

3. *Válás* következtében romlott a lakáshelyzetük. Hat család tartozik ide, és bár közülük ötnél a válás után is volt – legalább egy ideig – két kereső, mégsem javítottak lakáskörülményeiken. Mindnyájan hosszabb ideje laknak jelenlegi lakásukban. Két családban a jövedelmi helyzet relatíve jó, náluk fogyasztási preferenciáikban láthatóan hátrébb sorolódott a lakáskérdés megoldása.

4. *Túlzsúfolt körülmények* között élő cigánycsaládok, amelyek elvileg jogosultak lennének nagyobb méretű lakásra. Közülük egy öt éve, a többiek pedig 2–3 éve élnek jelenlegi lakásukban, és ez átmeneti helyzetnek tekinthető, várhatóan szociális lakáshoz fognak jutni.

5. *Idős emberek*, akik eddig nem tudtak javítani helyzetükön, és ez már nem is remélhető. Egyikük egy 78 éves magányos nő, aki 7 éve jutott ehhez a lakáshoz, és ez számára egyértelmű javulást jelentett. Korábban 31 évig társbérlióként élt egy személyzeti szobában, és már ahhoz is protekcióval jutott hozzá. Egész életében nagyon szerény körülmények között élt, korán elvált, gyereke nincsen. Kevésbé nyilvánvaló két másik család helyzete, ahol hosszú időn át volt két kereső, mégsem tudtak javítani körülményeiken.

Gazdálkodás

Többféle kérdést tettünk fel, és természetesen az információk sokszor ellentmondanak egymásnak. A legmegbízhatóbb válaszokat a jövedelemről kaptuk. A nyugdíjasoknál a legpontosabbak az összegek. A legnehezebben mérhető az alkalmi munkákból származó bevételek, annak is örülnünk kellett, ha egyáltalán sikerült kideríteni, hogy van ilyen jövedelmi forrás. A keresetekre vonatkozó adataink is meglehetősen bizonytalanok, néhányan teljesen irreális összegeket mondtak.

A kiadások tételei közül sok családnál az élelemre fordított összeg bizonyult irreálisnak. A fogyasztás és az árak ismeretében némi kalkulációt lehetett végezni, bár ez természetesen csak közelítő lehetett, hiszen nem kérdeztünk meg minden lehetséges áruféleséget.

Amikor az egyes áruféleségekből a vásárolt mennyiségeket kérdeztük, a családok általában visszafogott fogyasztásról igyekeztek képet adni. Ezek a mennyiségek több esetben képtelenségnek mutatkoznak, ha összevetjük őket a család étkezési szokásaival. Különösen a vásárolt húsfélék és mennyiségük mutatott disszonanciát az ételfélékkel, amelyeket főzni szoktak.

A bemondott és a becsült költségek eltérésének iránya változó. Az eltérés független attól, hogy a háztartás gazdálkodása spórolós vagy sem. Úgy gondolom, hogy az infláció, a folyamatos áremelkedések miatt a há-

ziasszonyok többsége számára követhetlenné vált a napi fogyasztási cikkek költsége.

Az alkoholfogyasztás adatairól is több esetben kell feltételeznünk, hogy nem valósak. A dohányzás igen gyakori, és bár a cigarettát sokan a piacon vásárolják, kedvező áron, így is tetemes összeget tesz ki ennek költsége. 23 családban legalább az egyik felnőtt dohányzik, 13-ban mindkettő. Valószínű, hogy a dohányzás költségét nem számolják bele az élelmiszerre fordított kiadásba. Mindössze két családban említették, hogy a dohányzás csökkentésével igyekeznek spórolni.

A közhit úgy tartja, hogy a magyar ember szeret jókat enni, és az élelmiszer az utolsó, amin hajlandó spórolni. Ezzel egybe is vágnak a következő interjú idézetek: „*En semmit nem adok fel, a szervezetnek meg kell adni, ami kell. En az ennyivalóra mindég adtam.*” (56 éves nő.) „*Nálunk van egy olyan elv a családban, hogy amíg tudjuk, legalább a kajánál tartjuk a színvonalat.*” (27 éves nő.) Valójában az emberek nem ragaszkodnak ennyire makacsul élelmiszerfogyasztási színvonalukhoz. Az egyik lehetséges eset, és erre is van példa a családok között, ha amiatt spórolnak a konyhapénzen, mert más dolgok fogyasztási színvonalának megőrzését preferálják (pl. az utazást vagy a színes tévé megvásárlását). Más esetben fontosabbnak tartják, hogy gyerekeiket vagy valaki mást támogassanak az így megtakarított pénzből. A legrosszabb anyagi helyzetben lévőknel valóban a takarékoskodás végső forrása az étkezés minőségének és mennyiségének csökkentése, és ezt időben megelőzte a többi kiadás lehetséges minimalizálása.

Az étkezés központi jelentőségét mutatja, hogy amikor azt kérdeztük az interjúkban, hogy kítartanak szegénynek, az egyik visszatérő jellemző volt az élelmiszervásárlás problémája (aki nem tud megvenni egy egész kiló gyümölcsöt; aki kénytelen lopni az élelmiszert; aki egy kis mócsingos húsért könyörög a hentesnél – konkrét eseteket meséltek el, amelyekkel találkoztak a piacon).

A konyhapénzen való spórolásnak legelterjedtebb módja, hogy a családok kedvező beszerzési forrásokat keresnek. Azoknak a helyzete a legelőnyösebb, akik nagyobb mennyiségű élelmiszert kapnak ingyen, vidéki vagy kiskerttel rendelkező rokonaiktól. Kedvezőbb helyzetben vannak azok is, akik anyagi ráfordítással, de a kereskedelem kiiktatásával jutnak hozzá termékekhez. A legjelentősebb megtakarítás talán a hús beszerzésével érhető el ezen a módon. A család megveszi a malacot vagy kiscsirkét, és hozzájárul a takarmányköltségekhez. Így csökkenti a hús árát az is, hogy az állattartásba fektetett munkát lényegében ingyen kapja. Jelentős megtakarítást tudnak elérni azok is, akik megfelelő személyes-informális kapcsolatokkal rendelkeznek, és rendszeresen hozzájutnak csökkentett árú termékekhez. Kevesebb közvetlen előnnyel jár a nagy tételben való vásárlás.

A gazdálkodás bizonyos fokú tudatosságának jele némely családoknál az, hogy ha már a pénzt nem tudják beosztani, legalább tartalékelélmiszert halmoznak fel a pénzhiányos időszakokra. Minden leírt esetre találunk példát kérdezetteinknél. Általában a jól gazdálkodás – ha

a kifejezett spórolásnál tágabban értelmezzük – egyrészt bizonyos mennyiségű mobilizálható pénz igényel, másrészt beruházásigényes. A nagyobb mennyiségekhez tárolóhelyre, mélyhűtőre van szükség.

A családok majdnem mindegyike, még az előbbi lehetőségek valamelyike mellett is, a legtöbb terméket a közismerten legolcsóbb helyeken szerzi be: a piacon és a diszkont üzletekben. Ettől is elesnek az olyan idősek emberek, akik nem tudnak bevásárolni maguknak, és nem választják meg a beszerzési forrást.

A beszerzés valamennyi praktikája sok emberi energiát és időt köt le.

Jellemző a háztartásokra, hogy – különösen a felnőttek – a ruházkodásról és a szórakozásról jóval könnyebben hajlandók lemondani, illetve engedelményeket tenni abban, mint más területeken. A gyerekek ruházkodása központi kérdés a gyerekes családokban, és már azt is engedelménynek tekintik, ha olcsó helyen vásárolnak, pl. a piacon. Használt ruhát nagyon kevesen hajlandóak gyerekek számára megvenni, ruhacsere gyakrabban fordul elő. Salamin (1991) a háztartásstatisztikai adatok elemzésekor hasonló eredményre jutott: a 2 és több gyerekes háztartásokban élő 19–29 éves nők ruházkodási kiadása a hasonló korú gyermektelen nőkének csak 50–30%-a. Győri és Gábor (1990) általában gyerekkentrikus fogyasztással találkozott az általuk vizsgált szegény családoknál. Kiemelik a gyerek ruházkodásának fontosságát: az óvoda és az iskola erős elvárást jelent mint intézmény és mint kortárs csoport a gyerek külső megjelenésével szemben. Ugyanakkor ez nem feltétlenül annak a jele, hogy a gyerek megkülönböztetett gondoskodásban részesül, gyakorta inkább úgy értelmezhetjük, mint egy eszközt, amelynek segítségével a család igyekszik fenntartani a konszolidáltság látszatát a külvilág előtt. H. Sas (1976) kutatási eredményei azt mutatják, hogy az alacsonyabb általános kulturális színvonalú családok igyekeznek a leginkább eleget tenni ezeknek az elvárásoknak, ők teszik a legnagyobb erőfeszítéseket anyagi értelemben ennek érdekében.

Szórakozáson alapvetően a lakáson kívüli, pénzbe kerülő szabadidős tevékenységeket értik, pl. az étterembe, presszóba, moziba járást. A kérdezett családok az utóbbi években ezeket egyre kevésbé engedik meg maguknak. Ugyanakkor alapvető szükséglet számukra a színes TV és a videó. Sokszor a gyerekekre hivatkozva veszik meg, és szinte a gyerekruhához mérhető fontosságúnak tartják. A legkönnyebben csökkenthető kiadásnak a családok a közlekedési költséget tekintik: bliccelnek, egyikük kifejezésével „kukkólnak”.

A 30 család gazdálkodása és fogyasztása különbségeket mutat, ezeket próbáltam meg megragadni az alábbi típusok leírásával.

1. Szegény-spórolós. Leginkább a húsfogyasztás jellemzőivel különböztethetjük meg ezeket a családokat: kevés felvágott, tökehús helyett főként csirke, egészben vagy kevésbé nemes részei (jobb esetben szárny, rosszabban csak aprólék, még rosszabban far-hát). A sertéshús inkább csak húsos sertécsontként jelenik meg a konyhában. Ha esznek halat, vagy ingyen jutnak hozzá, pecázásból, vagy heket vesznek a piacon. Viszonylag sok tojást vesznek, húsféle, felvágott helyett. Kevés a tej, a gyü-

mölcs, utóbbi inkább csak szezonban. Az ételféleségeknél jellemző a sok leves (több napra főzve), sok krumpli, káposzta, főzelékek, és különösen a tészta-ételek – tipikus szegény étrend. A piacon veszik olcsón (a rossz minőségű csempészárúként behozott) kávé, a legszegényebbek ezt még Otthon kávéval (a legolcsóbb, még kávé tartalmazó fajta, fele kávépótló) keverik. Ezek a családok szinte mindig a piacon és diszkont élelmiszerboltban vásárolnak.

Ezekben a családokban egyértelműen vissza kellett szorítani a fogyasztást a korábbi évekhez, még az előző évhez képest is. Bizonyos áruféleségekről teljesen le kellett mondaniuk. A háztartás felszereltségére jellemző, hogy többnyire csak fekete-fehér televízió van, és legfeljebb nem-automata mosógép. Helyzetüket perspektívatlanok látják.

2. Közepes. Főleg olcsóbb sertéshúsféleségeket vesznek és csirkét, marhából legfeljebb leveshúst. A kávé ők is a piacon veszik meg. A vásárláskor általában komoly energiát fordítanak az olcsóbb lehetőségek felkutatására, inkább ritkábban, nagyobb tételben vásárolnak, fagyasztanak, befőznek. Több tejet, gyümölcsöt fogyasztanak. Változatosabb az étrend, több hagyományos húsétel szerepel, hétféleken jobb ételeket esznek, mint hétköznap. Ez a fogyasztás is spórolós, de bizonyos szintet megtart, változást inkább a hús minőségének, mint mennyiségének csökkenése jelent. (Régebben karaj, comb, majd tarja, oldalas – azaz csontos húsok.) A háztartás jobban felszerelt, előfordul színes TV, és van mosógép. Általában van segítő családi vagy intézményes háttérük. Többnyire van valamiféle perspektíva arra, hogy javuljon a helyzetük, vagy legalábbis ebből a szintből ne kelljen engedniük.

3. Kényelmes. A legfontosabb különbség a húsfogyasztásban van: többet és jobbat vesznek (még ha olcsóbb lehetőségek segítségével is). Bonyolultabb ételek is előfordulnak, több a gyümölcs, változatosabb a zöldségféle. A kávé nem feltétlenül a piacról kerül a háztartásba. Jelentősebb – beismert – alkoholfogyasztás van. Olyan „luxusfogyasztás” is van, mint mirelit, levespor, kóla, jégkrém stb. A háztartás felszereltségére jellemző, hogy van színes TV, automata mosógép, és több esetben autó is.

A háztartások fenti típusokba sorolódása nem egyszerűen a jövedelmi helyzetük függvénye. Számos tényező befolyásolja a *fogyasztási stratégiát*. Az első típusba kerültek alacsony nyugdíjasok, munkanélküliek és gyerekesek. De ide tartozik az a gyermektelen pár is, akinek nagyon sok adóssága van, és átmenetileg spórolni kénytelenek. A gyerekesek egy része a következő típusba tartozik, érzékelhetően éppen a gyerekek miatt, törekednek a fogyasztási színvonal megőrzésére. A harmadik típusba tartozás sem egyértelműen a – bevallott – jövedelemtől függ. Ezek a háztartások nagy különbségeket mutatnak. Az egyik féle az, ahol jelentős a jövedelem, és alacsony a lakásrezi, de a bevételek nem elegendőek ahhoz, hogy a lakást jobbra tudják cserélni. A kiadás jelentős részét az élelemfogyasztás teszi ki. Ezeknél a háztartásoknál előfordul külföldi utazás is. A másik típusba azok a sokgyerekes, általában cigány háztartások tartoznak, amelyeknél megbecsülhetetlen a befolyó jövedelem nagysága, és a gazdálkodás sajátos logikát követ. Az egyik család például díjhátra-

lékos, egyszer már ki is kapcsolták náluk az áramot, de ugyanakkor autót tartanak.

Az első típusba 5 háztartást tudtam besorolni. Ide tartoznak K-ék. Élettársi viszonyban élnek, mindketten elváltak, közös gyerekük nincs. A nő 37, a férfi 38 éves. Mindketten szegény családból származnak. A jövedelmük nem annyira alacsony, mindketten három műszakban dolgoznak betanított munkásként egy textilgyárban. A lakásukhoz családi örökségként jutottak hozzá 3 éve, nagyon rossz állapotban volt, amikor beköltöztek. Jelentős összegű kölcsöntörlesztések és gyerektartás terheli őket. A kölcsönöket részben lakásfelszerelési tárgyakra vették fel, részben rokonaik adósságát kényszerültek átvállalni. Fekete-fehér televíziójuk és (nem automata) mosógépük van. Tipikus spórolós konyhát vezetnek: csirkeszárny, húsos csont, szív. Ételek: bableves, húsoleves több napra, párizsi rántva, főtt tészta, bundáskenyér. A paprikáskrumplit már drágának tartják. Elég sokat költenek kávéra, cigarettára, de mindezt a piacon veszik meg. Sörből a legolcsóbbat veszik. Tízezerre becsülik az élelmiszerre fordított havi kiadásukat, és ez számításaim szerint reális. Ennek az összegnek csaknem a fele megy el a kávéra, cigarettára, sörre. Gyakori, hogy a hónap utolsó napjaira kölcsön kell kérniük 500 forintot. „*Nem vagyunk szegények. mert tisztában járunk, nem éhezünk. De azért, mert egy színes televíziót nem tudok megvenni a mai világban, tehát nem mondhatom magamat még a középrétegbe sem.*” – mondja a nő, és még hozzát teszi, hogy akinek lakása van, az már nem szegény.

J.: egyedül élő 79 éves, nyugdíjas nő. A szülei meghaltak gyerekkorában, egy ideig nagyszülei nevelték, majd menhelyre került. Utána nővére vette magához néhány évre. J. 19 évesen ment férjhez. A férje, aki ugyancsak korán árva lett, szakmunkás volt, J. pedig betanított munkás. A fiúk 1936-ban született, 44 évesen meghalt. A férj 1937-től 1948-ig katona volt, illetve hadifogoly. J. visszaemlékezése szerint az 50-es években éltek a legjobban, mert akkor minden olcsó volt. Ennél fontosabb, hogy ekkor egy ideig három kereső volt a családban. Hét éve özvegy, nincsen hozzátartozója. Egyetlen jövedelme a nyugdíja, igen alacsony. Amikor megkapja, kiszámolja, és félreteszi a lakásrezszi, a gyógyszer és az élelmiszer költségeit. Aránylag magas a lakás rezsije, mert minden villannyal működik (valaha szinte ingyen kapták az áramot, mert a férje az Elektromos Műveknél dolgozott). Sok pénzbe kerül a gyógyszere, és olykor az orvosnak is fizet. J.-nek kétszer volt infarktusa, három éve kapott pacemaker, cukorbeteg. Térítéses szociális étkeztetésben részesül, naponta hoznak neki főtt ételt. Ezt azonban többnyire ehetetlennek tartja, és odaadja a szomszédjának, egy egyedül élő férfinak. A bevásárlásait részben ez a szomszéd végzi szívességből, részben egy szociális gondozónő szerény térítésért. Az utóbbi megoldás hátránya, hogy J. relatíve drágábban jut hozzá az élelmiszerekhez, mert a gondozónő a legközelebbi boltban vásárol a számára. Pontosan kiszámolja, hogy egy héten hány zsömlére, hány tojásra telik a maradék pénzből. Sokféle árucikkről lemondott már, például a sajtról, a diétás befőttekről, a levestésztaól. Kávéért nem szokott inni, mert csak a legolcsóbbra futná a pénzéből, azt viszont ihatat-

lannak tartja. A cukorbetegsége miatt naponta ötször kellene ennie, lehetőleg diétás ételeket. A visszaszorított fogyasztás mellett is komoly gondot jelentenek számára a nagyobb beruházások. A lakása legalább hét éve nem volt festve, és ez nagyon zavarja, mert egyébként nagy gondal tartja rendben. Az utóbbi években elromlott a mosógépe, a hűtőszekrénye, a tűzhelye, ezeket nagyon nehezen tudta pótolni, illetve olcsóbb megoldásokkal helyettesíteni. Fekete-fehér televíziója, (nem automata) mosógépe van. Nyilvánvaló, hogy J. egész életében spórolt: elmondta, hogy nemrég használta el az utolsó doboz mosóport abból a készletből, amit még a férje vett meg. J. messze a legelkeseredettebb ember összes interjúalanyunk közül. Haragszik az egész világra: a kormánytól kezdve a szomszédokig. Ezt az életérzést nyilván alapvetően az táplálja, hogy bármikor képes lenne egyszerre megenni két csirkecombot is, ehelyett viszont olykor már csak szárazkenyeret ehet rántottlevesvel.

A második típusba 10 háztartást soroltam, némelyik tulajdonképpen határeset. Ilyen C. is, aki szociológiai szempontból alig különbözik J.-től. 78 éves, elvált, gyereke nincs, közel 40 éve egyedül él. Háztartási cseléd, majd különféle gyárakban segédmunkás, betanított munkás volt. 23 éve nyugdíjas. Az egyetlen jövedelme alacsony nyugdíja. A lakás rezsije aránylag alacsony. Mennyiségre nagyon keveset fogyaszt, de kevés önmegtartózással él. Az ételek: csirkeszárny rántva, mell sült, combból pörkölt, karfiolleves, lecsó, sóska, rántott hús, főzelék hússal, császárszalonna. Kávé a piacról. Néha krémes a cukrászdából, régebben gyakrabban megengedhette magának. További luxus fogyasztás számára, ha tejszint vesz a kávéjába, vagy egy tejfölt eszik vacsorára, madártejet készít magának. Fekete-fehér televíziója van, mosógépe nincs. A házban lakó, ugyancsak magányos 92 éves néniről gondoskodik. Vásárol neki, főz rá, napjában többször meglátogatja. Lehet, hogy a két asszony életérzése közötti különbséget az magyarázza, hogy C. vallásos, J. pedig nem.

Ennek a típusnak jellemzőbb képviselője P. 37 éves özvegy, 3 gyerekkel. A nagyszülői generáció nagyon jómódú volt, a szülők még ebben nőttek fel. Az 50-es években polgári-értelmiségi származásuk miatt P. apja csak alkalmi segédmunkákat végezhetett, a család nagyon rossz anyagi körülmények között élt. Anyja később belépett a kommunista pártba, és sikerült kompenzálnia ezt a származási hátrányt, vezető beosztásba került. A két gyerek, P. és bátyja az egyik nagymamánál, majd hetes nevelőintézetben nevelkedtek. A szülők házassága megromlott, az anyának két infarktusa volt. P. a rossz családi életnek tulajdonítja, hogy 18 évesen pszichiátriai klinikára került. Az általános iskola után dolgozni kezdett, további iskoláit munka mellett végezte. Vegyészlaboránsként, majd ápolónőként dolgozott. 22 éves korában rövid életű házasságot kötött, albérletben laktak. A válás után anyja nem fogadta vissza. 28 évesen ment másodszor férjhez. Férje élelmiszerbolti vezető helyettes volt. Két évig albérletben laktak, ott született az első gyerek. 1985-ben kaptak egy 22 m²-es, vizes szükséglakást. A férjét 1986 végén leszázalékolták súlyos érszűkülettel. Mindkét lábát amputálni kellett. 1987-ben megszületett a második gyerekük. Három éve kapták jelenlegi lakásukat, amely másfél

szobás, komfort nélküli, hagyományos fűtésű. A harmadik gyereket nem tervezték, tavaly született. Ez év márciusában meghalt a férje. Ez átmenetileg teljes anyagi csődöt jelentett a család számára. Mostanra rendeződött a helyzetük. A gyes és a családi pótlék mellett özvegyi nyugdíjat, árvaellátást kap a társadalombiztosítástól, az önkormányzattól pedig rendszeres és rendkívüli nevelési segínyt, élelmiszercsomagot. A készpénz rendszeres és rendkívüli nevelési segínyt, élelmiszercsomagot. A készpénz bevétel havi 42 900 Ft. A család anyagi helyzete egyértelműen javult a korábbihoz képest. A háztartás felszereltsége inkább a korábbi állapotot tükrözi, fekete-fehér televíziójuk és (nem automata) mosógépük van. Komfortos állami lakás kiutalását kérelmezték. Feltételezésem szerint P. nem gazdálkodik elég jól a pénzzel. A legközelebbi boltban vásárol élelmiszert, gyerekruhát viszont olykor a piacon is. A lakbér csekély, de az utóbbi hónapban haladékat kellett kérnie. Ha pénzzavarba kerül, a szomszédjától kér kölcsön kisebb összegeket. A család élelmiszerfogyasztási színvonala átlagos. Ételek: sültcsirke, paprikáskrumpli, sárgaborsó, lencse, krumplifőzelék. Az egyik gyerek csak sonkát hajlandó enni, gyengébb minőségű felvágottat nem. P. rendszeres alkoholfogyasztó, evvel „tompítja” magát. Lelki kondíciójának megtartásában segíti még, hogy neofita buzgalommal (reformátusból tért át, korábban nem volt vallásos) vesz részt a katolikus egyházközség életében. *„Nem vagyok szentfázék. Ott olyan jó csend van, nyugodtság. Annyira nyugalmat ad, hogy elmegyek egy héten egyszer. Nem szól a három gyerek háromfelől. Annyira kell ez. Végül is ez a kikapcsolódás.”*

L. 65 éves elvált nő, élettárssal él. Középosztályi családi háttérből indult. Fiát 6 éves korától egyedül nevelte. 30 éve vette munkáltatói segítséggel másfél szobás szövetkezeti lakását. A részleteket 20 éven át törlesztette. Nyugdíjazásáig banktisztviselőként dolgozott. Nyugdíja alacsony, élettársáé – aki szintén szellemi dolgozó volt – valamivel magasabb. Nincsenek közös kasszán, mindkettőjük lakását fenntartják (hogy az unokákra örökíthessék), hol az egyikben, hol a másikban laknak. Az élelmiszer-költségeket megfizetik, ki-ki maga fizeti a lakása fenntartását. L. nyugdíjának felét fordítja élelmiszere, közel negyedét a lakása rezsijére. Ha nincsen rendkívüli kiadása, akkor a nyugdíja 5–10%-át tudja megtakarítani. Van színes és fekete-fehér televíziója, nem-automata mosógépe, mélyhűtője. Időnként mindkettő támogatják pénzzel a gyerekeiket. L. unokái nyáron elég sok időt töltenek velük, ő olyankor valamivel több pénzt tesz a közös kasszába. A fogyasztás minden területén igyekszik spórolni. Télen nem fűti a kisebbik szobát. Ügyel rá, hogy csak annyit telefonáljon, amennyit az alapidj fedez. Az újság előfizetéséről lemondtak. Ruhát vagy a piacon, vagy leértékelésen, vagy a Vöröskeresztnél vásárolnak maguknak, és néha az unokáknak is ajándékként. Nagy tételben vásárol élelmiszert a piacon, befőz és fagyaszt. Már nem vesz karajt, hanem csak dagadót, oldalast, tarját, időnként az egész csirke helyett csak aprólékat, far-hátat, lábat. Feltétként régebben pörkölt volt, most már lecsókolbász. Kevesebb gyümölcsöt esznek, olykor ketten egy banánt. Tavaly még igénybe vették a patyolatot. Az ételek normálisak: tyúkleves, gyakran paprikáskrumpli, kelkáposztafőzelék, karfiolleves, túróspalacsin-

ta, sóska tükörtojással. Kevés olcsó kávé vesznek, és keverik feles kávéval. Majdnem minden évben nyaralnak belföldön (nem a szezonban). Kb. havonta kirándulnak L. régi munkahelyének nyugdíjsaival. Ezeket a kiadásokat az élettárs fizeti. L. nagy erőfeszítéseket tesz, hogy tartsa a megszokott középosztályi szintet, élettársa segítségével ez nem sikerülne. (L. fia véletlenül bekerült egy másik kérdőíves felvételünkbe, hasonló életszínvonalon él, mint az anyja. Valamivel több támogatást kapnak a feleség családjától, mint L-től.)

A harmadik típusba soroltam 14 háztartást. B-ék középkorú házaspár, nincsen eltartott gyerekek. A nő 43, a férfi 57 éves. 20 éve élnek együtt. Mindketten elváltak egyszer, ez a második házasságuk. Az asszony lánya 25 éves, szakmunkás, férjzett, első gyerekét várja. Őket segítik mindenképpen. Mindkettőjük apja szakmunkás volt. A férfi budapesti, maga is szakmunkás, közel 40 évet dolgozott hajógépészként, 17 évig tengerjáró hajókon, bejárta a világot. Egy éve leszázalékolt nyugdíjas, mellette rengeteg alkalmi munkát végez. A nő egy főváros közeli községben nevelkedett, 15 éves kora óta Budapesten dolgozik. Segéd- és betanított munkákat végzett. Hat éve a piacon dolgozik egy húszüzletben, hétköznapokon 12–13 órát, valamivel kevesebbet szombaton és vasárnap is. Hosszú ideig albérletben laktak, 10 éve eltartási szerződéssel (lényegében vásárlással) jutottak ehhez a lakáshoz, amely egyszobás, komfort nélküli, hagyományos fűtésű, a rezsije alacsony. Szeretnék elcserélni komfortosra. A bevallott jövedelmük képtelenül alacsony, és messze alatta marad a kiadásaiknak. Színes televíziójuk és (nem-automata) mosógépük van. Az asszony évente részt vesz drága külföldi társasutazásokon (pótolja férjével szembeni hátrányát), legutóbb Egyiptomban volt. Az élelemre fordított kiadást messze alulbecsülik. Nagyon ügyesen gazdálkodnak: a nő a piacon dolgozik, a férfi minden nap segédkezik ebben, és napja egy részét ott tölti – sok kedvezményes beszerzési forráshoz jutnak hozzá. Különösen nagy összeg megy el luxusfogyasztásra: drága kávé, cigaretta, alkohol. Aktív társaséletet élnek, vendégeket hívnak. Színvonalas ételeket esznek: borsos tokány, gombás szelet. Sok gyümölcsöt fogyasztanak, naponta minimum egy kilót. A jövedelmüket felélik.

A hat cigány család közül négyet ebbe a típusba soroltam. D. háromgyerekes, 30 éves asszony. A kérdőív idején azt állította, hogy egyedül neveli a gyerekeit. Anyja Budapesten dolgozott, munkásszállón lakott, több élettársa volt. Hat gyerekét a nagymama nevelte Szabolcsban, amikor meghalt, a 4 kisebb gyerek állami gondozásba került, D. pedig a szomszéd községbe, már családos bátyjához. Körülbelül 12–14 éves volt ekkor, két unokaöccsét gondozta, míg bátyja és felesége Budapesten dolgoztak. 15 éves korától él együtt férjével, aki a sógornője öccse. Egy év múlva feljöttek Budapestre dolgozni, építőipari segédmunkások lettek. 17 évesen megszülte első gyerekét, a gyes idejét anyósánál töltötte a gyerekekkel. Utána újból feljött Budapestre dolgozni, majd 1983-ban megszülte a második gyereket, és ezúttal mind a négyen hazaköltöztek. Hamarosan megint felköltöztek, albérletben laktak, elhelyezkedett takarító-

nőként. Azután különköltözött a férjétől a gyerekekkel, és hűgával, valamint annak gyerekével lakott együtt évekig albérletben. Három éve kapta jelenlegi 34 m²-es egyszobás, komfort nélküli lakását. Hűga már elköltözött. Férjével közben is tartotta a kapcsolatot, és ez év elején megszülte harmadik gyereküket. Néhány hónapja újra együtt élnek. A legidősebb gyerek nagyothalló, kiségitő iskolába jár. A férj betanított kőműves, mellette alkalmi munkákat is végez, aránylag jól keres. D. gyese van. Kapnak még családi pótlékot, rendkívüli nevelési segélyt, napközi-díj-térítést. Van színes televíziójuk („*A tévé a picinek volt a kívánsága*”), (nem-automata) mosógépük és motorbiciklijük. A lakás rezsije alacsony. A gazdálkodásuk nehezen áttekinthető. D. azt állítja, hogy egy héten elmegy 6000 forint élelemre, és ehhez jön még a hétvége, ami további 3000 forint. A bevallott jövedelmük közel 30 000 forint. Az ételmisszerfogyasztás nehezen számbavehető. A gyerekek kakaót kapnak reggelire, az egyik legdrágább tejfélét vásárolja. D. azt állítja, hogy naponta esznek húst, közepes minőségű sertést vagy csirkét. Sok gyümölcsöt és zöldségfélét vásárolnak. A cigaretta napi 200 forintba kerül, mindketten 2–2 dobozzal szívják el. A férj közepes minőségű sört iszik. A legkisebb gyerek számára Libero-pelenkát vesz.

A családok gazdálkodását könnyíti közvetlenül az önkormányzati segélyek néhány fajtája: napközi díj térítés, tejjegy, ételmisszer-csomag, ruhavásárlási támogatás. Ezeket szívesen is veszik a támogatottak, mégsem tekintik úgy őket, mint ami csökkenti a család kiadásait. Valódi segítségnek csak a készpénz segélyek számítanak. Az utalvány formájú segélyezést csak olyanok tartották jónak, akik nem segélyezettek. Jellemző, hogy a családi bevételeknél senkinek sem jutott eszébe, hogy ezeket a nem-készpénz támogatásokat számba vegye. (A napközi díj-térítés összegét nem ismerik, csak azt tudják megmondani, hogy ők mennyit fizetnek érte.)

Az önkormányzati segélyezéssel kapcsolatos kérdéseinkre tipikus reakció volt, hogy nem azoknak adnak (többet), akik rászorultak, hanem azoknak, akik kikövetelik maguknak. Ez segélyezettekre és nem-segélyezettekre egyaránt jellemző volt.

Elsősorban azokra utaltak, akik elisszák a segélyt. Az érdemtelennek tekintettek köre azonban ennél szélesebb: az idősek, a cigányok, a munkanélküliek, a menekültek és a hajléktalanok megjelölése is elhangzott. Nagyon változatos indokok szerepeltek: eltitkolják jövedelmüket vagy vagyonukat, nem is akarnak dolgozni, saját hibájukból kerültek hátrányos helyzetbe. Ezért többen javasolták, hogy alaposabban kellene informálódni a segélykérőkről, például kikérdezni szomszédaikat.

Másfelől általában egyetértés volt abban, hogy az alacsony nyugdíjasokat és a sokgyerekeseket kell támogatni.

Vágyak és félelmek

A vágyakat elég erőteljesen meghatározza, hogy melyik életszakaszban van a vágyakozó. Az egészen fiatalok a legambiciózusabbak, és a leginkább bíznak benne, hogy elérik céljaikat. Ezek a célok főképpen a konkrét fogyasztási javak megszerzése, a magasabb életszínvonal elérése.

A legidősebbeknek a pusztán megélhetésen túl már nincsenek vágyaik, és úgy látják, hogy életszínvonaluk fenntartása vagy csökkenése is rajtuk kívül álló tényezőktől függ: követik-e a nyugdíjak az inflációt, vagy sem. Mint az egyik 78 éves asszony megfogalmazza: „*Tervezni csak akkor lehet, ha az embernek pénze van. Nekem már nincs tervem, nincs jövőm.*” Egy 72 éves asszony (egyedül él, nagyon rossz anyagi- és lakáskörülmények között, életútja teli volt tragédiákkal) elégedett sorsával, mert vágyait a gyerekei megvalósították: az egyik másodsorra olyan férjet talált, amelyet ő szeretett volna, és két lánya olyan lakásban él, amilyenben ő szeretett volna élni.

A középső életkoréreg a saját életében kevés perspektívát lát, a megfogalmazott életcél a gyerek jövőjére vonatkozik: tanuljon, amíg képességei engedik (ez általában szakmatanulást jelent), azután legyen munkahelye, és legyen képes megélni a keresetéből. Egyik kérdeztünk, 27 éves, egygyerekes nő, elég karakteresen fogalmaz: „*a mi életünkkel már nem éri meg foglalkozni. Olyan szinten, hogy magunknak biztosítsunk valamit, ez már nem megy egy élet alatt, hogy magunknak is, meg a gyerekeknek is.*” 7 éves kislányuk jövőjét teljes részletességgel elképzelték már: elvégzi a középiskolát, utána pedig férjhez megy egy külföldihez, és Angliában vagy Amerikában fog egyetemre járni, értelmiségi lesz belőle, külföldön éli le az életét.

A másik általános vágy – kivéve az öregeket, akik már ebben sem reménykedhetnek – a lakáshelyzet javulása. Ezeket a vágyakat nagymértékben meghatározza a vágyakozó pillanatnyi élethelyzete is. Aki egy 13 m²-es egyhelyiséges lakásban él, annak „*egy szép, berendezett szobakonyhas lakás*” az elérendő cél. Aki komfortos lakásban lakik, kertés házra vágyik.

A félelmek általában a megélhetés nehézségeire vonatkoznak. Ennek egyik legmegrázóbb példája az a család, ahol együtt él egy 63 éves asszony a 44 éves munkanélküli agglégény fiával és a 83 éves anyjával. Az asszony attól retteg, mi lesz velük, ha anyja meghal, és akkor az ő nyugdíja lesz az egyetlen biztos jövedelmük. Most a két nyugdíjból és rendkívüli szociális segélyből élnek. Ez a félelem csak az egészen fiataloknál nincsen meg.

A másik időskori félelem a betegségtől való szorongás. Egyik kérdeztünk 61 éves asszony, egyedül él. Két, családos gyerekének, unokáinak rendeli alá az életét. Ha az unokák betegek, ha szünet van, ő vigyáz rájuk. Hetente jár hozzájuk főzni, bevásárolni. Attól tart, ha megbetegszik, nem lesz, aki gondozza, mert a gyerekei túlságosan elfoglaltak.

Életstratégiák

A családok életstratégiájához hozzátartoznak preferált értékeik, azok az eszközök és források, amelyek segítségével vágyaikat meg kívánják valósítani, az életmódjuk, és természetesen a gazdálkodási stílusuk is.

Meglehetősen különböző életstratégiákat találunk. Az egyik típust jeleníti meg E. és családja. A kitűzött cél a nyugodt és anyagilag kiegyensúlyozott élet. A megvalósítás eszköze számukra a kemény munka. Bármilyen munkát hajlandók elvállalni, viszont elítélnék mindenfajta ügyeskedést. A cél akkora hangsúlyt kap, hogy a hozzávezető út ennek alárendelődik: a jövő nyugalmaért és kényelméért feláldozzák a jelent. Minden fogyasztást visszaszorítanak, a szabadidejükről, a pihenésről lemondanak.

Ettől élesen különbözik az F. család stratégiája. Ők elsősorban a jelenben akarnak jól élni. Az ő életük is rengeteg munkával telik, a kedvező beszerzési forrásokra is rengeteg energiát fordítanak. Rendkívül ügyesen gazdálkodnak. Elég sok kudarc érte őket korábbi életükben, és ezért revideálták céljaikat. A szinte megvalósíthatatlan vágyak eléréseért nem küzdenek, nem sanyargatják magukat. Korábban ez nyilván nem így volt: a férfi gyomorfekélyes. Már csak múlt időben fogalmaz F.: „*Kertes házat szerettem volna*”. Ők most akarják élvezni a sok munka gyümölcsét, a távoli jövőről pedig lemondanak. „*Le van szarva* (az áremelkedés) – mondja F. –, *akkor is kell fűtenem, akkor is kell főznom, ha sötét van, akkor is fel kell kapcsolni a villanyt, a család akkor is enni akar. Tenni nem tudok semmit.*” A jövedelmüket felélik: megeszik és megisszák. Sokkal jobb a közérzetük, mint E-éknek.

Mindkét életstratégia tudatosan választott, és persze ez a tudatosság nem mindegyik családra jellemző. Közös bennük az is, hogy úgy gondolják, sorsukat saját kezükben tartják.

Ugyanakkor az, ha valaki külső forrásból várja a segítséget, nem feltétlenül jelent kevesebb határozottságot az életvezetésben. Ezt a típust példázza G. Nagyon jó anyagi körülmények között élt, mielőtt elvált. Azóta három gyerekét egyedül neveli, és minden erővel azon van, hogy ne kelljen engednie a korábbi életszínvonalból. Ezt lényegében sikerült is elérnie. Minden lehetséges segítséget megszerzett a maguk számára. Az önkormányzati segélyek valamennyi pénzbeni és természetbeni formáját kapja. Ezt kiegészítik bizonyos fajta munkahelyi juttatások. A munkatársai ingyen hordják neki a gyümölcsöt. A nagyszülők jelentős készpénzzel, ajándékokkal és munkával segítik. Sikerral pumpolja a környezetét, és mélységesen elégedetlen a helyzetével.

Több család próbálkozik hasonló stratégiával, de általában jóval kevesebb sikerrel. Közös bennük, hogy meg vannak győződve róla, ezek az – akár intézményes, akár rokoni – segítségek járnak nekik, és fel vannak háborodva azon, ha valaki kétségbe vonja, hogy ők maguk mindent megtettek boldogulásuk érdekében. Jellemző, hogy teli vannak irigységgel és dühvel mindenki iránt, aki náluk jobban él. Az intézményes támogatások mértékét kevésnek tartják.

A kért családok egy részénél alapvető probléma, hogy lényegében hiányzik a tudatosan választott életstratégia. Példának V.-t választottam. 36 éves. Szülei fiatal házasként kerültek fel Budapestre, és néhány év alatt sikerült megfelelő anyagi helyzetet teremteniük maguk számára. V. 12 éves volt, amikor szülei elváltak, a 2 és félszobás lakást két kisebbre cserélték. Anyja nem ment újra férjhez, V. vele lakott 32 éves koráig. V. gyengén tanult, nagy nehézségek árán, több bukás után megszerezte az érettségit. Fizikai munkásként kezdett dolgozni, majd szellemi munkakörbe került. Ezt a váltást valószínűleg segítette, hogy funkciót vállalt a KISZ-ben, és elvégzett két politikai iskolát. Jelenleg egy bankban dolgozik. Tanácsi kiutalással jutott hozzá jelenlegi lakásához, kicsi és rossz minőségű lakás. Élettársával közel fél éve él együtt. Az élettárs utolsó foglalkozása autóbusszofőr, jelenleg munkanélküli, segélyből és alkalmi munkákból él. V. kapcsolata anyjával ma is nagyon erős, amíg egyedül élt, egyáltalán nem vezetett háztartást, naponta nála evett. A vásárlások és a főzés jelentős részét továbbra is anyja végzi. Nyilván ennek következménye, hogy V. nagyon rosszul gazdálkodik, nem tudja beosztani a pénzt. A hónap első felében jól élnek, azután spórolnak. V. élete fontos (és kevésbé fontos) kérdéseiben határozatlan: változtasson-e munkahelyet, szüljön-e gyereket. Az életét perspektívtalannak tartja, minden bizonytalannak tűnik számára, és a felmerülő nehézségekkel szemben tehetetlennek érzi magát.

A nők helyzete a családokban

Kevés olyan közvetlen információ áll rendelkezésünkre, amelynek alapján mérhetnénk a nő pozíciójának erősségét férjével vagy élettársával szemben. Sokszor inkább apróbb elszólásokról, benyomásokról van csupán szó. Néhány esetben elég jó képet adott a családi erőviszonyokról, ha a férj is, és a feleség is interjúalany volt.

A párkapcsolatban élő nők harmada-fele erős pozícióban van. R. az egész családján uralkodik. Döntő befolyása van a család gazdálkodási stílusára, az otthon rendjére. A hétköznapi ügyekben ő dönt, mert férje nagyon keveset van otthon, gyakran dolgozik vidéken, rengeteg alkalmi munkát vállal hétvégeken is. A férj jól keres, háztartásuk jól felszerelt. R. azt mondja, hogy a problémákkal nem akarja a férjet terhelni. Ha a család pénzzavarba kerül, akkor R. a férje zsebpénzét csökkenti. Mindenre igyekszik spórolni, mindent fillérre kiszámol. Szinte kizárólag olcsó helyeken vásárol, nagy készleteket halmoz fel. Minden beruházásnál elsődleges szempont a gazdaságosság. R. általában egész napját otthon tölti, munkanélküli segélyen van. Egész napja háztartási munkával telik. Nem mer napi egy kávénál többet inni, „*mert ha már kettőt iszom, akkor ingerültebb vagyok, idegesebb, akkor felforgatnám az egész házat, újból kezdeném a takarítást. Mert annyira hajt engem, annyira szorgos vagyok, hogy muszáj dolgoznom, nem érdekes, hogy mit, de valamit csinálnom kell.*” Csak a férje dohányzik. „*A konyhában meg van neki engedve, hogy elszív-*

ja, de nem szeretem, hogyha dohányzik. Mindent átjár a füst. Meg maga az, hogy az egészségnek is árt." A köztük folyó vitákra utal, ahogyan férjét idézi: „Azt mondja, hát azért mindenről nem mondhat már le.” A gyerekek helyzete sem lehet sokkal könnyebb. Ha kimennek a szobából a konyhába, ki kell kapcsolniuk a tévét, hogy spóroljanak az áramon. „Nálunk nem annyira szokásos az ajándékozás. Amit az embernek meg kell venni, azt úgy is megveszem, és akkor vegye úgy, hogy ajándék.” A férj szerepe a családban a pénztermelés, a feleségé az otthon, a család kormányzása.

R. nem tipikus angyalföldi asszony. Nem is érzi jól magát ezen a környéken, a házbellekkel nemigen áll szóba. Az ő ambíciói elegendően erősek ahhoz, hogy a család elkerüljön innen.

Más családoknál a nő meghatározó szerepe nem nyílt terror útján érvényesül, hanem inkább manipulációval. H. és M. iskolai végzettsége magasabb, mint férjeiké. Az asszonyok szellemi munkát végeznek, a férjek fizikait. A nők férjükénél magasabb társadalmi réteggel azonosulnak, és annak megfelelő értékrendet képviselnek. Az interjúknál a házaspárok mindkét tagja jelen volt: nyilvánvalóan különbözött a nők és a férfiak véleménye számos kérdésben. De a beszélgetésben ez nem a két fél között folyó vitaként jelent meg, hanem úgy, mintha a nő csak kiegészítené és pontosítaná a férj álláspontját. A család értékpreferenciáinak kialakításában a nők értékrendje a domináns.

Néhány családban kiegyenlített a viszony a nő és a férfi között. Kétféle egyensúly van. Az egyik, amit L.-ék valósítottak meg. Időskorú élettársak, mindketten nyugdíjasok. Minden idejüket együtt töltik. Együtt mennek vásárolni, együtt végzik a háztartási munkákat. A mindennapi élet költségein egyenlő arányban osztoznak, a kirándulásokat és nyaralásokat a férfi fizeti a nőnél magasabb nyugdíjából. Mind a kettőjüknek van korábbi házasságából felnőtt, családos gyereke. Saját családjuk ügyeiben megőrizték szuverenitásukat, és ezt kölcsönösen tiszteletben tartják. A közös ügyeket a szeretetteljes kölcsönösségi viszony jellemzi.

F-éknél is kiegyenlített a viszony, de ez kompromisszum eredménye. Középkorúak, mindketten elváltak. Mivel a férfi nyugdíjas, a nő dolgozik, méghozzá a hét minden napján, a férj végzi a háztartási munka jelentős részét, és a nőnek a munkahelyén is segít a legnehezebb fizikai munkákban. Úgy tűnhet, mintha a férfi alávetett szerepben lenne. Ezt verbálizálja is. A nő minden évben drága külföldi társasutakra megy egyedül, mintegy jutalomképpen. Ugyanakkor a kettőjükkel folytatott beszélgetésben a férfi rendkívül markáns véleményeket fogalmazott meg, felesége pedig alig-alig volt szóra bírható. Az önálló véleményt és döntéshozást a nő láthatólag nem ambicionálja. Itt a férfi a manipuláló fél: az ő ízlése és életstílusa határozza meg a család életét, anélkül hogy felesége alávetettnek érezné magát. F-ék jövedelme elég magas, a férj alkalmi munkával szerzett keresete egészíti ki. Fogyasztási színvonaluk is magas. Az anyagi gyarapodás azonban nem hozta magával, hogy kikerüljenek ebből a kultúrából.

Kevés példát találtunk olyan családra, ahol egyértelműen gyenge pozícióban van a feleség. U-ék nyugdíjas házaspár, egész életüket egymással

élték le. Mindvégig szakképzetlen fizikai munkát végeztek. Két gyerekük sem vitte többre náluk. Az egyik legszegényebb család a 30 közül. Több tényező mutat arra, hogy házastársi kapcsolatuk rossz. A napirendből kitűnik, hogy a férfi egész napját az udvaron tölti. Üldögél, a szomszédokkal beszélget. A nő mindent egyedül végez a háztartásban. Azt állítja, hogy a háztartás költségeit a saját nyugdíjából fedezi. Férje nem járul hozzá pénzzel. Ugyancsak a nő állítása szerint a férfi nyugdíjából felnőtt gyerekeiket támogatják. Az asszony az interjú során kissé zavarodottnak tűnt, néhány kérdésre egyáltalán nem tudott válaszolni. Férje a beszélgetésbe a vége felé kapcsolódott be. Neki mindenről volt véleménye, méghozzá elkeseredett, indulatokkal teli.

A kérdezett családok példái azt mutatják, hogy az asszonyok ambícióinak jóval nagyobb szerepe van abban, hogy a család társadalmi felemelkedésének van-e esélye, vagy nincs, mint a férfiak törekvéseinek.

Mi a véleményük arról, ha egy férj veri a feleségét?

Mind a 30 nő általában véve elítéli, ha egy férj veri a feleségét. De néhányan bizonyos esetekben indokoltnak tartják: ha a nő férjén is túltesz az ivásban (cigány nő), ha egy terhes nő iszik (másik cigány nő), ha nem látja el a családot, a gyereket (24 éves ápolónő), ha megcsalja a férjét (egy harmadik cigány nő és egy 79 éves megkeseredett asszony, akinek a szomszédnője „megérdemelné a verést”).

Néhány asszonyról kiderült, hogy korábbi kapcsolatában olykor megverte a férje. Csak egyikük, az egyik cigány asszony említette, hogy jelenlegi párkapcsolatában előfordul ilyesmi, férje olykor megpofozza. A fentiek egyike sem azonos azokkal, akik bizonyos esetekben indokoltnak tartják a feleség megverését.

Tehát sajátmagukra vonatkoztatva mindnyájan elutasítják ezt a magatartást, de néhányan mások esetében – ha az asszony a feleség vagy az anya szerepének nem tesz eleget – megengedhetőnek tartják. Valószínű, hogy általában a cigány családok életében gyakoribb a verekedés, mint a nem-cigányoknál, és ezt a cigány asszonyok szokszor rendjénvalónak tekintik.

Többen hangsúlyozták (egyikük sem cigány), hogy ők nem túrnék el a férjüktől a verést. Egyetlen idős asszony mutatott megértést azok iránt, akiket ver a férjük: az asszony ezt olyan esetekben viseli el, ha szereti a férjét, vagy ha a gyerekek érdeke készteti erre.

A verést elítélő véleményekben nem jellemző a kifejezetten feminista érvelés. Kivétel egy 37 éves ápolónő: egy nő nem tehet olyat, hogy megüssék érte, aljas dolog egy nőt verni. Inkább azt mondják, hogy általában elítélik a fizikai erőszakot, különösen, ha valaki nála gyengébbet bántalmaz.

A nők megverésének egyéni és társadalmi okait látják. A leggyakoribb egyéni ok az alkoholizálás („Józan emberek nem esnek egymásnak”), a másik az önuralom hiánya, a harmadik az ún. lelki durvaság („Aki egy

kicsit finomabb vagy intelligensebb, azért nagyon ritkán fordul elő, hogy annyira elveszítse a fejét”).

A társadalmi okot abban látják, és ezért a korábbinál gyakoribbnak tartják ezt a magatartást, hogy „*nagyobb a feszültség meg a nyomor*”. Közvetetten az alkoholizmus is társadalmi okokból terjed, és a férfiak növekvő idegessége mögött is a családok létbizonytalansága és anyagi nehézségei állnak. A családi verekedés végső soron rétegspecifikus: „*Általában az alacsonyabb végzettségűeknél van, akik nem annyira műveltek. Nem látják tárgyalás útján eldönthetőnek, vagy nem látnak más módot arra, hogy hangsúlyt adjanak a fölényüknek. Amikor már a szavak nem segítenek*”, akkor kerül sor verekedésre.

Gyerekvállalás

Eltekintve a nem kívánt és valamely okból megszakíthatatlan terhességtől, arról, hogy hány gyerek születik a családban, egyértelműen a nő dönt. Kivételes eset, amikor a család valamely más tagja döntően befolyásolja a nőt ebben a kérdésben.

Volt rá példa, hogy a férfi inkább akart gyereket, mint a nő. A férfi befolyásának akkor van a legtöbb esélye, ha neki még nincsen gyereke. Ilyen esetben a nők akkor is vállalkoznak gyerekszülésre, ha korábbi kapcsolatukból van már saját gyerekük.

A megkérdezett (szülőképes) nők többsége nem kíván több gyereket szülni, akik igen, azok a későbbi évekre halasztják. (Mindössze ketten határozatlanok ebben a kérdésben.) Mindannyian a család anyagi körülményeivel, és legtöbbször a lakáshelyzettel is indokolják a gyerekek számának korlátozását. Ha valamennyi nő szülőképes életszakaszát nézzük, akkor a másik korlátozó tényező a párkapcsolat megromlása és megszűnése volt. Az abortuszok egy részére is ezért került sor.

A kérdezett családokban – az összes elveszülést tekintetbe véve – a gyerekek száma igen alacsony: leggyakrabban egy, legfeljebb kettő. A magasabb gyerekszámot a nem-cigány családokban szinte devianciaként kezelhetjük. Ezt nem látszik befolyásolni sem az anya életkora – tehát hogy mikor volt szülőképes korban –, sem testvéreinek száma, sem iskolai végzettsége.

A 30 nő közül mindössze egy olyan van, akinek egyáltalán nem volt terhessége. 36 éves, érettségizett hajadon, rövid ideje él párkapcsolatban, fogamzásgátló gyógyszert szed, még nem döntötte el, akar-e gyereket. További két nő gyermektelen. Egyikük 37 éves, elvált, élettársal él. Egy terhessége volt házassága idején, a gyerek halva született, többé nem vállalkozott terhességre. A másik 78 éves, elvált. Két terhessége volt házassága idején: az elsőt megszülte, a gyerek egy órát élt, a második terhesség spontán vetéléssel végződött. Utána nem kívánt több terhességet.

Tizenegy nőnek lett egy gyereke. Közülük kettő vállalkozott további terhességre, de elvetélt. A többiek vagy sikeresen védekeztek, vagy abortusszal vetettek véget a többi terhességüknek. Heten már nem szülőké-

pések, a szülőképesek közül kettő tervez még gyereket. (Testvéreik száma 0–4. A legalacsonyabb iskolai végzettség 6 elemi, a legmagasabb főiskola.)

Hét nőnek van két gyereke. Közülük egy a második gyereket nem akarta. Ketten nem szülőképesek, egyikük második párkapcsolatban vállalta a második gyereket. Az öt szülőképes nő közül csak egy szeretne még a későbbiekben gyereket szülni, a második férjétől. (Iskolai végzettségük 8 osztály, egy esetben szakmunkásképző. Testvéreik száma 1–5.)

Öt nőnek van három gyereke. Egyikük sem akar további gyereket. P. a harmadik gyereket nem tervezte, nem egészen világos, miért tartotta meg a terhességét. Abortusza nem volt, előzőleg fogamzásgátló gyógyszerrel védekezett. (Érettségizett. Egy testvére van.) G. az egyetlen kérésünk közül, aki tudatosan készült a többgyermekes anyaszeretetére. Érettségi után azért nem tanult tovább, mert gyerekeket akart, és fiatalon akarta őket nevelni. Mind a három gyerek családtervezéssel született, a terhességek közti időben védekezett. Két lánya megszületése után a harmadik terhesség előtt speciális tanácsadásra járt, hogy garantáltan fiú legyen a harmadik gyerek. (A kisfiú születése után tönkrement a házassága, elvált. Testvére nincs.) A további háromgyermekes nők közül kettőnek a gyerekei két apától származnak. Ketten cigányok, egy szinte lumpennek tekinthető nem-cigány. (Iskolai végzettségük 7 és 8 osztály. Testvéreik száma 4–5.)

A három négygyermekes nő közül egyik cigány, másik lumpen, mindketten két apától születtek. (Iskolai végzettségük 8 osztály. A testvérek száma 4 és 1.) A harmadik nő az egyetlen idősebb generációhoz tartozó sokgyermekes. Négy születe mellett 5 abortusza volt. Próbálkozott védekezéssel (Timidon-zselé), sikertelenül. A férje nem volt hajlandó a védekezésre. (Érettségizett. Testvére nincs.) Egyikük sem akart ennyi gyereket.

Az egyetlen ötgyerkes nő cigány, kétszer ikreket szült. A harmadik terhességét már nem akarta kihordani, férje és anyósa erőltették. Utolsó születekor elkötötte a petevezetékét.

Tehát a kettőnél több gyerekes 9 nő közül 4 cigány és 2 lumpennek tekinthető. Ugyanakkor a megkérdezett 6 cigány nő közül kettő, a két legfiatalabb már csak két gyerekre vállalkozott, és ugyan mindketten szülőképesek még, de mindketten védekeznek.

A fogamzásgátlásról túl kevés az adatunk ahhoz, hogy összefüggésekre rá tudnánk mutatni. Annyit megállapíthatunk, hogy általában a gyógyszer és a spirált tekintik hatékony védekezési módszernek. Többen vannak, akik evvel a két módszerrel próbálkoztak, de egészségi okokból nem használhatják egyiket sem. Előfordult még „vigyázás”, „mosakodás” és két családnál óvszer. Néhányan csak a szerencsájukban bíznak.

Külön érdemes az abortusszal foglalkozni. A nők legalább egyharmadánál (az adataink hiányosak) születésszabályozási módszerként funkcionált. Négy-négy nőnél egy, illetve két, egy-egynél pedig 3 illetve 5 esetben. Utóbbiak 4–4 terhességet vállaltak mellette. Az abortuszok számát sem befolyásolja az iskolai végzettség.

Mi a véleményük az abortusz törvényes megszigorításáról?

Kutatásunk idején sokat foglalkozott a sajtó a készülő abortusztörvénnyel. A kormány két változatot terjesztett a parlament elé: az egyik változat a koalícióban résztvevő kereszténydemokraták álláspontját tükrözte, lényeges szigorítást vezetett volna be, a másik változat – amelyet végül a parlament elfogadott – az eddig érvényben lévő törvény liberálisabb szellemét képviselte.

Kérdéseink álláspontja hasonló ahhoz, amit a törvényelőkészítés idején végzett közvéleménykutatások mutattak. Csaknem teljesen egyöntetű a tiltakozás az abortusz megszigorítása ellen. Ez a válasz független a válaszoló életkorától, iskolázottságától, gyerekei, terhességei, sőt abortuszi számától és vallásosságától is. (Mindössze két rendszeres templomjáró van a 30 nő között, mindkettő katolikus.)

A szigorítást ellenzők azon a véleményen vannak, hogy a nő szuverén joga eldönteni, akar-e gyereket, vagy sem. Az államnak nincsen joga beleszólni ebbe a kérdésbe.

Tisztában vannak avval, hogy az abortusz szükségmegoldás: „*Akár-mennyire igazuk van, hogy az egy élő, eleven valami. Én arról nem tehetek. Találjanak ki valami olyan gyógyszert, olyan védekező eszközt, amit minden nő tud használni. Ha kitalálnak olyat, ami mellett biztos, hogy nem lesz valaki terhes, akkor jó, legyen a felelősség azé, aki ezt nem veszi igénybe.*” (G. véleménye, aki tudatosan vállalta három gyereket.)

Általános nézet, hogy a nőnek elsősorban anyagi lehetőségeit kell felmérnie, amikor arról dönt, megtartja-e terhességét, vagy sem. A jelenlegi kedvezőtlen gazdasági helyzetben nem lehet felelősséggel gyereket vállalni. Néhányan említik, hogy az abortusz motivációja lehet egészségügyi vagy a megromlott házasság. „*A pápának könnyű, az nem etette vízben főtt grízrel a gyerekeit, amikor nem volt pénz. Én nem hiszem, hogy ettől az erkölcsök jobbak lesznek.*” (72 éves nő. Négy gyereket szült, öt abortusza volt.)

Az erkölcsi érvek reagálnak mások is: ha megszigorítják az abortuszt, „*legfeljebb több gyerek lesz a kukákban, nylonzacskókban*” (27 éves, egygyerekes nő); mások az állami gondozottak magas számára utal: „*az államnak nincs elég gyereke?*” (37 éves, 4 gyerekes nő.)

A korábbi abortusz megszigorítások szelektív hatására még emlékeznek az idősebbek: „*A gazdag el fog menni egy orvoshoz, és jópénzért beadat magának egy injekciót. De aki szegény, az kötöttyével fogja magát kapargatni. A szegények fognak ráfizetni. Hányan elvérezték. Ha megtartja, akkor örökké szerencsétlen lesz ő is, meg a gyerek is.*” (72 éves.)

A 30 nő közül csak három képviselt más véleményt. Kettőjük motivációja ismeretlen, egyiküknek volt abortusza. Nem vallásosak. A harmadiknál bizonyos szerepvágy érezhető. Neofita aktív katolikus, és ennek a szerepnek megfelel az abortusz elítélése. A beszélgetés korábbi részében azonban azt mondta: ha előre látta volna sorsa alakulását, a harmadik – akaratlan – terhességét nem hordta volna ki.

A gyerekek helyzete a családban

Annak ellenére, hogy minden gyerekekkel kapcsolatos direkt kérdésre gyerekközpontúságot tükröznek a válaszok, már az eddigiekből is kiderült, hogy számos családban korántsem megfelelő a gyerekek helyzete.

Alig akadt olyan család, ahol felmerült egyéb szempont a gyerek iskolájának megválasztásakor, mint a földrajzi közelség. Csak három nő említette, hogy szokott tanulni a gyerekeivel. Mint korábban leírtam, több családban éveket töltöttek a gyerekek a nagyszülőknél, anyjuktól távol. Ugyancsak fentebb esett arról szó, hogy a három évesnél idősebb gyerekek mindegyike teljes napját gyermekintézményben tölti, akkor is, ha az anya otthon van. A gyerekek anyagi helyzete megfelelőnek látszik. A nők egy részénél azonban több-kevesebb okunk van feltételezni, hogy az anya szerepét nem képesek, vagy nem voltak képesek megfelelően ellátni.

Az egyik családban az egyetlen, 7 éves gyerek hónapok óta a nagymamánál lakik. Egy másik családban a szülők még alszanak, amikor reggel a gyerekek iskolába indulnak. Egy harmadik családban az anya már reggel annyira ideges, hogy megveri 8 éves fogyatékos gyereket. Egy negyedik családban az anya három gyereket hagyta ott a férjénél élettársa kedvéért, a legkisebb 9 éves volt ekkor.

Kevésbé kirívó, de ugyancsak aggodalmat keltő esetek is vannak. A három gyereket egyedül nevelő anya, aki időnként alkohollal „tompítja magát”, máskor a templomban keres nyugalmat. Vagy egy másik, háromgyerekes anya, aki az élettársa kedvéért naponta főz, de úgy véli, hogy 4–11 éves gyerekei nem igénylik a főtt ételt. A délutánt videózással tölti.

Túlságosan egyszerű magyarázat lenne ezekre a rossz anyai magatartásokra, ha abban keresnénk az okot, hogy ők maguk is hasonlóan nevelkedtek. A legkirívóbb ellenpélda az 5 éves korában állami gondozásba került gondos anya.

Betegségek

A családok helyzetét alapvetően befolyásoló betegségeket vettük számba. Öt családban legalább egy fogyatékos gyerek van. Közülük négy cigány család. Három családban van idegbetegség, közülük egy megegyezik az előbbieket egyikével, azaz fogyatékos gyerek is van. A hosszantartó, súlyos betegségek közül a következők fordultak elő: infarktus (3), agyvérzés (2), érszűkület (4 családnál, egyiknél infarktus is), főhörgő szűkület (1). Összesen 15 családot érintenek a fenti betegségek.

Hatásuk a család életére abban mérhető, hogy a kezelési, gondozási költség olykor növeli a kiadásokat. Máskor a beteget vagy hozzátartozóját korlátozza a munkavállalásban. A legsúlyosabb esetekben valamelyik családot halálát okozta.

Vélemények az ország politikai helyzetéről

Egyetlen olyan kérdeztünk volt, aki teljes mértékben elégedett a jelenlegi helyzettel. „Csodálatos demokráciánk van, szabadabban lehet gondolkozni, szerintem jobban élünk. Itt az árura gondolok, hogy több van. Jön be a tőke. A privatizálásra is gondolok. Én meg vagyok elégedve.” (P. Három gyereket egyedül neveli. Egyértelműen javult az anyagi helyzete, amióta ezévben özvegy lett.)

A többiek többé-kevésbé elégedetlenek. Azok a legkevésbé, akik elismerik, hogy az elvek jók lennének, mint pl. a demokrácia, de egyelőre a gyakorlatban még nem valósult meg. A többség nagyon elégedetlen, s okon kijelentik, hogy az előző, a Kádár-rendszer sokkal jobb volt. Az elégedetlenség leggyakoribb okai: az infláció, a gyárak bezárása, a kereskedelem privatizálása, a munkanélküliség és a bűnözés növekedése, a súlyos adóterhek.

Általában globális ellenszenv tapasztalható a politikai szférával szemben. A politikai pártok csak a saját érdekeikkel törődnek. A politikusok nem vagy rosszul dolgoznak, csak felveszik a magas fizetéseket. Többen értelmetlennek tartják, hogy részt vegyenek a választásokon. Az érvek változatosak: az ő szava úgysem számít; a fontos kérdésekről a hatalom szféráján belül döntenek; teljesen mindegy, ki nyeri meg a választást; nem tud választani a pártok közül; tart tőle, hogy később felelősségre vonják.

Saját helyzetük megítélése

A válaszok több családnál hiányoznak. A szociológiai kutatások tapasztalatainak megfelelően az önbesorolás és a valóságos helyzet csaknem teljesen független egymástól. A családok közel egyenlő arányban minősítették magukat szegénynek, alsó-közép és közép szinten levőnek.

Figyelemre méltó hatása van az önbesorolásra az utóbbi években meg-növekedett látható szegénységnek: a hajléktalanoknak. Több család hozzájuk mérte magát, amikor az alsó-közép vagy a közép szintet választotta.

Kik a szegények?

Többen egy-egy konkrét ember helyzetét írták le, aki a házukban lakik, vagy akivel a piacon találkoztak – ezek minden esetben öregségi vagy rokkantnyugdíjasok. Az általános rétegjelölések között is gyakran szerepelnek, akár csak a hajléktalanok és a munkanélküliek.

Az elszegényedés okát legtöbbször a munkanélküliség növekedésében látják. Mindössze hárman feltételezték általában vagy az egyes szegényeknél, hogy saját hibájukból lettek azzá. (Köztük egy olyan is, aki saját magát szegénynek tartja.)

Kik a gazdagok?

Kérdeztünk egy része a gazdagokat anyagi helyzetük leltárba vételével definiálja. Néhányan nagyon alacsonyra teszik a mércét: akinek kétszobás lakása van; akár ezer forintos játékot tudnak venni a gyerekeknek; akik akár hetente kétszer is vehetnek ruhát. Leggyakrabban azonban nagyértékű házakat, drága autókat és nagyobb készpénzösszegeket sorolnak fel. Mások a gazdagság forrására utalnak: akik beleszülettek. A rétegjelölések közül a leggyakoribb a vállalkozók említése. A többség szerint nem tisztességes úton jutottak hozzá vagyonukhoz: ügyeskedők, szélhámosok, másokat kihasználtak, törvénytelen eszközökkel éltek.

A kérdeztettek egyetértenek abban, hogy a jövőben a szegények és középen lévők helyzete fog romlani, a gazdagoké pedig javulni. A maguk számára elérhetetlennek tartják a gazdagságot.

Összefoglalás

A 30 család jól megragadható típusokba sorolható:

1. Olyan fiatal családok, amelyek számára jelenlegi helyzetük – nagy valószínűséggel – átmeneti élethelyzet, amelyből ki fognak jutni. Eddigi történetük is ezt mutatja: viszonylag rövid idő alatt megszerezték az alapvető tartós fogyasztási cikkeket, a lakásuk minőségén a lehetséges kereteken belül javítottak.

2. Olyan – különböző korosztályokhoz tartozó – családok, amelyek itt laknak ugyan, de jó lakáskörülményeikkel – mint legfőbb mutatóval – eltérnek a többiektől. Lakhatnának akár a város más, középrétegbeliek által lakott részén is.

3. A „valódi angyalföldiek” jellemzői a következők:

- többedik házasságban élnek;
- gyakori az élettársi kapcsolat;
- sok az idős ember;
- a nem-cigány családokban általában legfeljebb 1–2 gyerek van, cigányoknál inkább több; a nőknek elég sok abortuszuk volt (születésszabályozási módszer);
- rossz minőségű lakásokban élnek;
- a 8 osztály a jellemző iskolai végzettség a nőknél, a férfiaknál szakmunkásképző is előfordul;
- foglalkozások: a nők szakképzetlen fizikai munkát végeznek; a férfiaknál előfordul szakmunka is, de alacsony presztizsű szakmákban (építőipar, gépipar);
- a foglalkoztatottság alacsony: sok a nyugdíjas és a munkanélküli;
- a munkaviszonyban lévő és a munkanélküli férfiak is végeznek alkalmi munkát; a nőknél kevesebb az alkalmi munka;
- a főállásból származó keresetek nagyon alacsonyak, a nyugdíjak ugyancsak;
- a jövedelmek kiegészítői a segélyek: munkanélküli segély, nevelési

segély, szociális segély; a háromgyerekeseknél és a gyereket egyedül nevelőknél jelentős a gyerek utáni juttatások aránya az összjövedelemben;

– a tartós és a napi fogyasztási cikkekkel való ellátottságuk kevés esetben kirívóan szegényes; a háztartás felszereltsége elfogadható (színes TV, hűtőszekrény, mosógép általában van), az élelmiszerfogyasztásban jellemző a minőségi romlás;

– jelentős mennyiségű (a bevallott) alkohol- és nikotinfogyasztás;

– gyakoriak a család életvitelét zavaró betegségek: idegbetegségek, fogyatékos gyerekek, infarktus, érszűkület, gyomorfekély, légzőszervi betegségek;

– a gyerekek helyzete nem kielégítő: anyagi ellátottságukban nem észleltünk hiányosságokat, de kirívónak találtuk, hogy a gyerekek akkor is az óvodában, illetve az iskolában vannak egész nap, ha az anya nem jár el dolgozni;

– a szélesebb családdal való kapcsolatot a szülői generáció támogató szerepe jellemzi.

Irodalom

Ambrus Péter, 1988. *A Dzsumbuj*. Budapest: Magvető.

Cseh–Szombathy László, 1990. Családi viszonyok, in *Társadalmi riport* Budapest, TÁRKI.

Csepeli György, Kolosi Tamás, Neményi Mária és Örkény Antal 1992. A gazdagság és a szegénység okaira adott magyarázatok rejtett normatív szempontjai Magyarországon in *Szociológiai Szemle* 3.

Falussy Béla 1990. *A magyar társadalom életmódjának változásai az 1976–77. évi és az 1986–87. évi időmérlegfelvételek alapján* Budapest, KSH–MTA Szociológiai Kutató Intézet.

Győri Péter és Gábor László 1990. Díjhátralékosok – díjhátralékoság in *Szociálpolitikai Értesítő* 2.

H. Sas Judit 1976. *Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban* Budapest, Akadémiai K.

H. Sas Judit 1984. *Nőies nők és férfias férfiak*. Budapest, Akadémiai K.

Kemény István 1976. A magyarországi cigányok helyzete, in *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról* Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet.

Losonczy Ágnes 1989. *Ártó-védő társadalom* Budapest, Közgazdasági és Jogi K.

Matern Éva 1990. Önkényes lakásfoglalók, kilakoltatottak in *Szociálpolitikai Értesítő* 2.

Rupp Kálmán 1976. A magyarországi cigánykérdésről in *Beszámoló a magyarországi cigányok...* Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet.

Salamon Pálné 1991. A háztartások gazdálkodása az infláció körülményei között in *Szociálpolitikai Értesítő*.

Szabó Miklós 1989. A magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében in Szabó Miklós, *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, Atlantis Program.

Szalai Júlia és Vajda Ágnes, 1988. A 'szociális' és 'egészségügyi' ellátás határán in *Szociálpolitikai Értesítő* 1.